

esély

2001/2

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

MÉLTÓSÁGOT MINDENKINEK

- 3 Lévai Katalin: Szakmáról, képzésről, választásról
Ferge Zsuzsa születésnapjára köszöntése

EURÓPAI SZEMMEL

- 8 Galló Béla: Túléljük-e a globalizációt?
47 Albert Levente–Gyulavári Tamás: Mit tesz az EU a nők
és férfiak közötti esélyegyenlőségért? – I.
30 Lakos Nóra: Az euthanázia mint a filozófia, a politika
és a törvényhozás tárgya

TANULMÁNYOK

- 38 Zágoni Miklós: Feminizmus és ökológia
51 Budai István: A szociálmunkás-képzés dilemmái
a tanterv- és képzésfejlesztés tükrében

SZOCIÁLIS MUNKA

- 72 Pik Katalin: A szociális munkások, munkahelyeik
és szupervizoraik

CIVIL VILÁG

- 83 Szász Anna: Az ESZTER-program

OMBUDSMANI JELENTÉS

- 91 Az állampolgári jogok országgyűlési biztosa jelentésének
összefoglalója a hajléktalanok egészségügyi ellátásáról

RECENZÍÓ

- 97 Lévai Júlia: Négy város közös fényben – egy
aktív-visszacsatoló kutatás tanulságai

LÉVAI KATALIN

Szakmáról, képzésről, választásról

Ferge Zsuzsa születésnapjára köszöntése

Az első szó legyen a tiszteleté. Először az iskolateremtő szociológust köszöntöm, aki az 1980-as évek közepén elsőként indította el Magyarországon az egyetemi szociálpolitikai képzést, lehetővé téve ezzel egy induló szakma identitásának kialakulását.

Akkoriban a szociálpolitika nem csupán szalonképtelen foglalkozásnak, de szalonképtelen kifejezésnek is számított, legalábbis az ország és az egyetem felső vezetése szemében. Ezért nem csekély lobbizást, kijárást, minisztériumi kilincselést igényelt a szakindítási engedély megszerzése. Az akkori népjóléti államtitkár támogatásának köszönhetően 1985-ben mégiscsak megkezdődött a másoddiplomás oktatás. Bánfalvi István közvetített a rendszert bíráló kritikai gondolkodású társadalomtudósok és a hatalom között. Talán azért, mert a szakmát a hatalomnál is előbbre valónak tekintette, talán azért is, mert nem ijedt meg sem az „alulról érkező” bírálattól, sem a felülről zúduló dörgedelemtől. Ezt a korszakot igazán nem lehet a demokrácia fénykorának tekintetni, de tény, hogy megkezdődött a párbeszéd a hatalom és a különféle szakmák képviselői között.

Már javában folyt a képzés, ám senki nem tudta pontosan, milyen diplomát kapnak a végzős hallgatók: szociálpolitikusként, szociológusként, esetleg mindkettőnek nevezhetik-e majd magukat. Mindez mégsem okozott túl nagy zavart, hiszen a tanterv mindkét diszciplína elemeit magába sűrítette. Jó néhány egyetemi berkekben eltöltött év után megkockáztatom: Ferge tanári pálcájának magasba lendítésére akkor egy olyan csapat szerveződött, amilyenre azóta sem volt példa az egyetemi oktatás történetében, és reményét sem látom annak, hogy a jövőben még egyszer összeállna hasonló kvalitású és elkötelezettségű oktatói stáb. Csak néhány név a kezdő összeállításból: Gönczöl Katalin, Csepeli György, Szalai Júlia, Nagy Endre, Somlai Péter, Talyigás Katalin, Hegyesi Gábor, Pik Katalin, Závada Pál, Neményi Mária, Tausz Katalin, Léderer Pál, Gerevich József, Goldschmied Dénes, Dávid János. A tanterv a szó szoros értelmében a szemünk láttára, a tanárok és a hallgatók szenvedélyes és intenzív együttműködésével alakult ki és formálódott olyanná, hogy a mai napig valamennyi egyetemi szociális képzés alapvető normarendszere lehet. Megkezdődött az egységes szakmai alapokon álló egyetemi oktatás kiépítése. Hogy mit jelent az interaktív tanítási módszer, azt itt tanultuk meg. Hogy a gyakorlat fabatkát sem ér elméleti tudás, elemzőképesség és távolgártó rálátás nélkül, itt tapasztaltuk meg. Együttesen küzdöttünk

meg egy-egy pontos szakkifejezésért, próbáltuk kitalálni a szakma nyelvét, pedig még alig volt szakma. Így nyelvújítónak és szakmatteredítőnek egyaránt érezhettük magunkat abban a felforrósodott, némiképpen patetikus hangulatban, amely mindvégig jellemző maradt. Ott nem volt helye tréfának, cinizmusnak, kifáradásnak. Mindenki halálosan komolyan vette a szerepét, nem kímélve sem magát, sem a másikat. Azt hiszem, mi, akik hallgatóként keresztülmentünk ezen a „purgatóriumon”, egész életünkben valamiféle szent borzadással és tisztelettel tekintünk erre a foglalkozásra. Alig akad közülünk a „nullszériából” olyan, aki a szociálpolitika vonzáskörén kívül került volna. Ez a képzés beépült az életünkbe.

Az oktatói „aranycsapat” idővel azután szétszóródott. Az egykori tanárok hamarosan rivális tanszékek, kutatóintézetek, minisztériumi hivatalok, civil szervezetek és az új demokrácia különféle intézményei élére kerültek. Voltak pillanatok, amikor talán szóba sem álltak volna egymással, ha nincs az a néhány évnyi közös múlt.

A képzés persze ment tovább ilyen-olyan formában, egyre több szegletében az országnak. A szociálpolitikusi, sőt a szociális munkás diploma idővel polgárjogot nyert, évente százával indulnak diplomás szociális szakemberek tanítani, írni, terepen dolgozni. Lassan a közvélemény is megismerkedik ezzel a kifinomult, társadalmat és személyiséget gazdagító, ám társadalmi elismeréssel alig jutalmazott szakterülettel.

Mit számít a képzés? Mindent és semmit. Ha igazán őszinték vagyunk önmagunkhoz, akkor látnunk kell: ezt a szakmát néhány megszállott tartja lendületben, és éppen az hiányzik belőle, ami az első képzés differentia specificája volt: az intenzív szellemi műhelymunka, és az abból táplálkozó hit, hogy a lényegről is van mondanivalónk. Ráadásul a „szent megszállottak” – Solt Ottilia, Nagy András, Bognár Szabolcs – már nincsenek velünk.

1989-ben az Esély első számában Ferge Zsuzsa azt a reményét osztotta meg az olvasókkal, hogy egyre több lehetőségünk lesz arra, hogy a „döntés befolyásolásának esélyével” vegyünk részt a közügyekben. Senki nem állíthatja, hogy nem tett meg mindent ennek érdekében. Számtalan elemzést, számítást végzett, törvénykritikákat, cikkeket, könyveket publikált, előadásokat tartott országszerte és tanított, tanított. Haladt is a szakma valamicskét előre; egészen más lenne ma enélkül, annyi bizonyos. A közbeszéd, a döntések befolyásolása pedig... nos, ez fogas kérdés. Hiszen az csak akkor lehetséges, ha a szakemberekben erős a szakmai elkötelezettség, ha jól működnek, sőt együttműködnek a különféle képzési központok, egyesületek, alapítványok, ha létezik valamiféle szakmai közmegegyezés és vannak közös célok, ha mobilizálhatók az érdekérvényesítés hálózatai stb. Megkerülhetetlen kérdés a mindenkori hatalom magatartása, a politikai támogatottság léte vagy nem léte. Vannak országok, ahol a szaktekintélyeket akkor is bevonják a döntéshozatali mechanizmusokba, ha

várhatóan nem értenek majd egyet a hatalom szándékával, ha kellemtelen kérdéseket tesznek fel, ellentmondásokat fogalmaznak meg. Nem vádolják őket sandasággal és elfogultsággal, hanem észrevételeiket figyelmesen végighallgatják, és azokból leszűrnek a maguk számára elfogadható javaslatokat. Mi nem ilyen országban élünk. Ezért semmi meglepő nincs abban, hogy Ferge Zsuzsa sohasem volt semmilyen honi hatalom kedvence. A kelet-európai hatalom ugyanis végképp nem kedveli az elszánt, szabad szellemű embereket, az odamondogatókat. Márpedig ő éppen ebből a fajtából való.

Legfontosabbnak azokat az írásait tartom, amelyekben nekilát számolni. Ilyenkor egy reflektor fényével világít rá azokra a csúsztatásokra, elhallgatásokra és hamis állításokra, amelyekkel a mindenkori hatalom birtokosai megpróbálják újra és újra bebizonyítani, milyen szépen halad előre a világ regnálásuk idején.

A hatalommal való intellektuális küzdelem olykor sajnos iszapbirkózásnak bizonyul. Pedig jó lenne végre megérteni az állam és polgárai viszonyát, és főként e viszonyrendszer átalakulását a rendszer-váltás óta.

„Nem gondolják-e a szakemberek, hogy birkatürelmű nép vagyunk?” – kérdezett minket legutóbb egy pódiumbeszélgetés hallgatója, miután végigkísérte döcögő gondolat kísérleteinket arról, hogy Budapesten a polgár miért más, mint Prágában, itthon miért nincsenek erős civil mozgalmak, miért, hogy még mindig alattvalóként, nem pedig polgárként... Erőnkből dadogós válaszokra futotta csupán. „Átmenetország” ragadós problémáira nem felel sem szám, sem adat.

„Az állam ügyében nagyjából sikerült felvázolnom azokat az elvittörténeti kereteket, amelyeken belül a Magyarországra vonatkozó kutatásokat el lehet kezdeni. Megválaszolendő kérdés, hogy mikor milyen funkciókat vállalt fel az állam, milyen intézményrendszert alakított ki, milyen okok hatására terjesztette ki vagy szűkítette le civilizáló igyekezeteit, milyen más, civilizációs ágensek játszottak koronként szerepet, s mindez hogyan viszonyul időben és tartalomban a nyugat-európai folyamatokhoz. A történelmi-szociológiai részletes kutatásokra még nem jutott idő” – írja Elszabaduló egyenlőtlenségek című könyvének előszavában Ferge Zsuzsa.

Ez a gondolat azért nagyon érdekes, mert Ferge korábban alkalmazott megközelítésmódjának határozott kiszélesítését és újragondolását jelenti. Az állam civilizációs szerepének vizsgálata, a lehetséges civilizációs tér feltérképezése és annak elemzése, hogy mely rétegekig hatolnak a szerző szerint jellemzően fentről induló civilizációs elemek, új dimenzióba helyezi az egész kérdést. A civilizációs folyamat középpontba állításával ugyanis egy több szálon futó elemzés válik egyszerre lehetővé. Ennek azonban még nem járt végére a jeles szerző. A bonyolult erőterek pasztikus érzékeltetésével, kiváltképpen a civil szereplők és a lentől induló civilizációs folyamatok bemutatásával még adósunk, de bizonyára nem sokáig. Legújabb könyve minden-

esetre úgy olvasható, mint egy izgalmas krimi: alig várjuk, hogy az egyre bonyolódó, sokszereplős játszma alakjai végre lelepleződjenek, nyílt sisakkal álljanak a küzdőtéren. Na és ki nyer a végén? – kérdezzük kissé megszeppenve. Mégis, kinek az érdeke mindaz, ami történik? A társadalomtudós ekkor leveszi a szemüvegét és elmosolyodik.

Tulajdonképpen körbe-körbe járunk. A fontos kérdések körül. Sok éve. Szegénység és egyenlőtlenség. Kirekesztés és integráció. Szabadság és egyenlőség. Emberi méltóság és szolgaság. Nyereségek és veszteségek. Munkanélküliség. Hajléktalanság. Segélyezés. Szegénység.

Illendő minderről egyáltalán beszélni?

Szakemberként és civilként, a rohamosan „sűrűsödő társadalom” tagjaként is szeretnénk végre megérteni a körülöttünk zajló folyamatokat. Ehhez keresünk kapaszkodókat. Az a fogalmi rendszer, amellyel eddig dolgoztunk, felújításra szorul. Az a nyelv, amelyet készségi szinten elsajátítottunk, felfrissítésre vár. Annak a hangnak, amelyen eddig a szakma megszólalt, erősebben kellene szólnia. A nagy szociológusnemzedék – Losonczy Ágnes, Háber Judit, H. Sas Judit, Szelényi Iván, Andorka Rudolf, Hankiss Elemér és természetesen Ferge Zsuzsa – szép, nagy építőköveket helyezett el az úton, amelyekkel tehetsége és kedve szerint játszadózhat a következő nemzedék. Kérdés: mit rak(t)unk ki belőlük?

Nem szóltam még arról a kultúraközvetítő szerepről, amelyet Ferge olyan eredményesen valósít meg évtizedek óta. Külföldi kutatásokról, fontos könyvekről tudósít, recenzál. Az integrálásra, az elmentés vélekedésekre termékeny feldolgozására való szép képességét működteti szüntelen. Elbíbelődik egy-egy fordítással. (A Taylor-Gooby-cikk szaklektorálását igen várjuk. – *A szerk.*) Ha indulatai a határokon is átívelnének, szegény Margaret Thatcher politikusi pályafutása idejekorán hamvába holt volna. A neoliberális nézeteket ugyanis nem kedveli a szociálpolitikában. Inkább Adrian Sinfield, Amartya Sen, Pierre Bourdieu és a fent említett Taylor-Gooby szellemi rokona. Nem unatkozik jó társaságban. A humortalan emberektől irtózik. Szeretetét viszont kiterjeszti érdemesre, érdemtelenre.

Az önmagamra mért házi feladat az volna, hogy méltón köszöntsem a hetvenéves tudós asszonyt. Jól tettem-e, hogy minden igyekezetemet összeszedve felvillantottam egy kivételesen gazdag életutat, azt nem tudom. Akinek van szeme, olvashatja Ferge összes művét, abból pedig fehéren-feketén kiderül, miről, mit gondol. Szépen összeáll egy gondolati rendszer. Aki pedig a Ferge-személyiségre kíváncsi, annak egy emléktöredékekkel szolgálhatok.

Jó tizenöt éve kissé késve érkeztem ama sokat emlegetett szociálpolitikusi képzésre. Már valamennyi hallgató és tanár a helyén ült. Az volt a szokás, hogy a tanárok végighallgatták egymás óráit, hogy pontosan tudják, mit tanít a másik, hol kell bekapcsolódniuk a mondanójukkal. (Említettem, hogy rendhagyó képzésről volt szó.) Csendesen somfordáltam befelé. Ferge Zsuzsa beszélt, előadása közben

gyakran szólította meg név szerint a hallgatókat, akik hozzászóltak, vitáztak. Újonc voltam, mukkanni sem mertem. Az óra végén nagyon magamra maradtam a zsidongásban, mindenki körülötte tolongott ugyanis. Egyszer csak kilépett a körből, odajött hozzám, kezet nyújtott és bemutatkozott. Teremtett ezáltal egy új teret, amelynek immár én is részese lettem. Az új tér új esélyeivel ezután már számolnom kellett.

Tanulság persze nincs. A problémák ugyanis éppen ott kezdődnek, ahol a beavatási szertartás véget ér. Hogy a szakma iránti szeretetet, az elkötelezettséget tőle kaptuk? Igen, persze. De mit is akartam mondani? Isten éltesse, kedves Zsuzsa!

GALLÓ BÉLA

Túléljük-e a globalizációt?

Mindnyájan versenyzők vagyunk, és a pálya immár az egész világ – parafrázálhatjuk Shakespeare szavait, ha a globalizációról kezdünk gondolkodni. Az internet például valóságos forradalmat hozott, ám erősen kétséges, hogy érvényesülnek-e eközben a klasszikus forradalmi jelszavak: a szabadság, egyenlőség, testvériség tartalmai. De a legfőbb kérdés az, hogy mit kell túlélnünk valójában.

A kérdés első pillantásra talán túldramatizáltnak tűnik, másfelől viszont roppant közhelyesnek. Különösen a magyar olvasó érezheti úgy, hogy ismét azzal a kifejezéssel riogatják, amit a közélet szereplői unos-untalan átpolitizálnak, anélkül, hogy a fogalom tartalmát világosan meg tudnák magyarázni. S mint mindig, az olvasónak most is igaza van. Kevés olyan társadalomtudományi szakszó létezik, amelynek homályossága ennyire a politikai és a köznapi alkalmazók kezére játszana, másképp fogalmazva: amelyik ennyire szivárványos értelmű lenne. Hamarjában csupán a „modernizáció” kifejezés ötlük eszembe, hiszen ezt a korábbi *gyűjtőfogalmat* is úgy használtuk, hogy ki-ki a saját „rögeszméje” szerinti tartalmakat tulajdonított neki. Pedig egy-egy efféle terminust mindig *leíró* módon érdemes elemezni, mielőtt *értékeljük*. (Történetesen – mint ahogyan általában a globalizációt szokás – áldásként vagy átokként emlegetjük.) Ennek híján túlságosan elmosódik, hogy pontosan miről is beszélünk, és ez hiba – már amennyiben nem éppen ez a cél... De mert jelen esetben nem ezt tűztük ki célul, a címben feltett kérdésre csupán úgy ildomos válaszolni, ha előbb megpróbáljuk leírni, mit értünk globalizáción (vagyis mi az, amit túl kellene élnünk), mégpedig a lehető legkézenfekvőbb megoldásokra törekedve.

A gyűjtőfogalmak használata mindig azzal a veszéllyel jár, hogy némi általánosító képesség birtokában érvényüket szinte korlátlanul kiterjeszthetjük. A hívő ember tudományon kívüli pozíciójából például azt is mondhatjuk, hogy az első globalizátor isten volt, mert az emberi világot ő eleve globálisnak alkotta meg, s nem tehet róla, hogy ezt mi, földi halandók csak mostanában kezdjük felfedezni.

Tudományosabb szempontból vannak, akik úgy vélik: a globalizá-

ció nem egyéb, mint maga az emberiség históriája, s kezdetől fogva kimutatható az araszolás, majd a fokozódó felgyorsulás a glóbusz „egyetlen faluvá” zsugorodása felé. E históriai ívnek pedig – az ember megismerő vágya mellett – a gazdaság terjeszkedő hajlama volt a motorja, s a folyamatnak vannak jól kimutatható fordulópontjai. Ilyen mindenekelőtt a 15–16. században a nagy földrajzi felfedezések ténye, mert ezek révén a világ mintegy értesült, azaz tudomást szerzett önmagáról. Ilyen a gyarmatosítás, eufemisztikusabban szólva a civilizációk első igazi találkozási pontja, amely, ha erőszakosan és felettébb egyoldalúan is, de megkezdte a részleges, elszigetelt emberi világok összekapcsolását. Eme folyamatban a szó szoros értelmében robbanásszerű változást hozott a 19. századi ipari forradalom, nem utolsósorban azaz, hogy – egyebek közt – az érintkezések fizikai lehetőségeinek minden addiginál gyorsabb eszközeit is megteremtette (gőzhajó, gőzmozdony, távíró stb.). Ettől kezdve aztán a technikai fejlődés száguldó ütemben számolta fel az érintkezések, a kommunikáció fizikai korlátait, miközben a fegyverek arzenálját is folyvást „tökéletesítette”. A 20. század világháborúi már az erőszakos kimenetelű konfliktusok globális nagyságrendjének bizonyítékát jelentik, bár természetesen ekkor még nem áll, hogy a világ valóban egyetlen csatatérre változtatható. Ennek gyakorlati lehetősége csak a nukleáris fegyverek megjelenésével következik be, ami nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az emberiség, ha „kedve szottyán”, immár tényleg boszorkányos gyorsasággal képes önmagát végleg kipusztítani. S persze ezekkel a fejleményekkel párhuzamosan a gazdasági érintkezések – a maguk terjeszkedő logikája szerint – egyre sűrűbb szövésű hálavá álltak össze, és az sem kétséges, hogy ezeken a komplex érintkezési viszonyokon keresztül lehetővé vált egymás kulturális megismerése is.

Mindez igaz. Mégis, azt gondolom, a mi ezredfordulónk – jóllehet a fent vázolt történelmi sodrásba illeszkedik bele – olyan jegyeket hordoz, amelyek specifikusan is értelmezhetővé teszik a globalizációt. Korunkat ugyanis minden előző történelmi korszakhoz képest legalább öt szembetűnő ismérv jellemzi, s noha ezek mindegyike korábbi folyamatokból nőtt ki, ezek a globalizációs szimptómák valami újat, vagy legalábbis kumulatív rizikófaktorokat jelentenek. Leszögezve, hogy ezek az ismérvek valójában persze egymást átszöve léteznek és csupán analitikusan választhatók el egymástól, vegyük szemügyre őket.

A globalizáció civilizációtörténelmi ismérve

Ha az ezredfordulót tágabb, civilizációs léptékű perspektívából vizsgáljuk, ebben az értelemben a globalizáció lényege az *információs társadalomhoz vezető kommunikációs forradalom*. A szóban forgó revolúció egyrészt technikai, másrészt tartalmi jellegű. A technika felől tekintve annak a fejlődésnek része, amely során – a jelzőtűztől kezdve a postagalambon át a digitális eszközökig terjedően – leküzdöttük a kom-

munikáció tér-idő korlátait. A digitális technika megjelenése ily módon maga is forradalmi változás, s még inkább annak minősíthető tartalmi következménye. Az internet tudniillik ténylegesen egyidejűsíti a kommunikáló feleket, és a világtörténelemben először teszi lehetővé az azonnali interaktivitást, annak minden tevékenységi szférára kiterjedő, előnyös következményével együtt. Megjelenése valóban civilizációtörténeti pillanat, valóban forradalom.

De van-e ennek a lenyűgöző globalizációs változásnak egyáltalán rizikója, s ha igen, mi az?

Nyilvánvaló: a globalizációnak ezt az oldalát önmagában ostobaság kritizálni, mint ahogyan annak idején a kerék ellen sem lett volna okos dolog lázadozni. De ugyanilyen nyilvánvaló az is, hogy társadalmi vonzatainak problémái enyhén szólva nem elhanyagolhatóak.

Itt van mindjárt a hálózat – mint különösen érzékeny interaktív rendszer – sebezhetősége. Közismert, hogy az úgynevezett hackerek, a hálózati betörők a dolgok jelenlegi állása szerint olykor még a legtitkosabb kódok által védett net-helyekre is képesek behatolni. Ezzel állami és egyéb hivatalos adatbázisok, katonai, rendőri logisztikai rendszerek törhetők fel magánzók, politikai céloktól vezetett elszánt csoportok és idegen államok által, ami korántsem növeli sem a nemzetek, sem a világ biztonságát. A fenyegetettség azonban fordítva is realitás, mert az internet révén az egyének sem csupán szabadabbá, hanem egyszersmind gyakorlatilag ellenőrizhetőbbé, manipulálhatóbbá válhatnak, ha csak nem védik őket megfelelő biztosítékok az illetéktelen állami kíváncsiságtól, hatósági beavatkozási szándéktól.

A felhasználó oldaláról további rizikót hordoz az információs társadalomban döntő jelentőségű szelektivitás problémája. Az egyén számára a hálózaton elérhető információk túlnyomó többsége ugyanis értéktelen, ömlesztett adat, és mindössze elenyésző hányaduk az értékes információ. A szelekció – ráadásul a minél gyorsabb szelekció – képessége pedig olyan új típusú, komplex tudásfajta, amelyben nem mindenki részesül, illetve nem mindenkit részesítenek. Pszichológusok már ismerik az „internitisz” nevű betegséget, amely azokat sújtja, akik a szelektálás tudását – saját hibájukból vagy szociális hátrányaik miatt – nélkülözni kénytelenek. Ők az információs társadalom „proletárjai”, akiknek szociális repertoárjából hiányzik az igazi érvényesülést lehetővé tevő, kifinomult tudás. Persze mindez azok fejfájása, akik már az ilyen típusú társadalmon belül élnek; súlyosabb dilemma ennél, hogy mi lesz a kimaradókkal, a kirekesztettekkel – hiszen nem vitás, hogy az emberiség nagyobbik hányada számára a hálózati polgárság még jó ideig elérhetetlen társadalmi státus marad. Ez pedig radikálisan rontja amúgy sem fényes felzárkózási esélyeiket. Nyitott kérdés tehát, hogy a globalizációnak ez a civilizációtörténeti fordulata növeli-e, avagy csökkenti a szociális egyenlőtlenségeket. Aligha vagyunk megveszekedett pesszimisták, ha azt állítjuk: több mint félfő, hogy inkább növeli. És talán mondani se kell, hogy az egyes nemzet-

társadalmakon belül, valamint a nemzetközi hierarchiában egyaránt fennáll ez a rizikó.

A globalizáció gazdasági aspektusa

Mint minden eddigi technikai-technológiai fejleménynek, a digitális kommunikációs forradalomnak is a gazdaság a legközvetlenebb haszonélvezője. Olyannyira, hogy a közbeszédben a globalizációt gyakran saját gazdasági aspektusával szokás azonosítani, mondván, hogy a globalizáció egyenlő a nemzeti keretből kitüremkedő, globálissá váló kapitalizmussal. Részint azért, mert a globális gazdasági folyamatokat belobbantó technikai-technológia forradalom „a kapitalizmus méhében” fogant, részint amiatt, mert ennek a termelési módnak, úgy tűnik, nincs rendszerszerű alternatívája. A tőke globális szabadsága mára immár valósággá vált, mozgását mindössze három immanens tényező korlátozza: a profitmegtérülés logikája, a befektetések politikai biztonsága és a tőkebefogadó adaptív képessége. Tőke oda áramlik, ahol a profit a legkecsegtetőbb, ahol politikai biztonságot élvez, s ahol az adaptációs készség és képesség összhangja megfelelő. Ahol ezek nem adóttak, onnan kivonul (már amennyiben egyáltalán ott volt), munkanélküliséget és akkumulációs vákuumot hagyva maga után. Ám legalább ennyire fontos jellemző az a tény is, hogy eközben a munkaerő mozgása szigorúan ezekhez a tőkeszempontokhoz kényszerül igazodni. Kendőzetlenebbül fogalmazva: a tőkéhez, áruhoz, pénzhez képest a munkaerő szabadságfoka mindenképp jóval alacsonyabb. Sőt, manapság a munkaerő szabad áramlásától (és az azt kísérő szociális népvándorlástól, a migrációtól) való félelem a fejlettebb országok első számú globális főbiája, s nagy talány, hogy vajon meddig lehet ezt a problematikát viszonylag békésen, intézményes keretek közt kezelni.

A gazdasági globalizáció megkülönböztető jegyeként – s egyben önvészélyes rizikófaktoraként – szokták még emlegetni az ún. *kaszinókapitalizmust*, azaz a pénztőke globális méretekben érvényesülő, spekulatív logikájának dominanciáját. (Aminek technikai előfeltételeit ugyancsak a kommunikációs forradalom teremtette meg.) A pénzügyi spekuláció persze mindig a kapitalizmus része volt, ám nehéz tagadni, hogy ily mértékben még soha nem rugaszkodott el a termelési folyamatoktól. Ez a tény aztán nem csupán a termelő- és a pénztőke viszonyát élezi ki, hanem a globális gazdasági-pénzügyi szisztéma egészét is roppant labilissá teszi, folyvást a globális krach fenyegetését lebegtetve az érdekeltek feje fölött.

Ehhez hozzájárul még az is, hogy a globális tőkekoncentráció eredményeként létrejövő monopoltörekvések kikezdi a kapitalizmus egyik fundamentális tartozékát, a piaci logikát. Ha egy adott területen hovatovább mindent egy-két cég fed le, ott legfeljebb imitálni lehet a piacot. Korántsem akadémikus hát a kétely: a szaporodó „egycég-

rendszerek” korában létezik-e még egyáltalán olyan, hogy szabad piac? S megnyugtató, a kapitalizmus önkorrekcióján alapuló válasz erre a kérdésre mindmáig nem ismeretes.

A globalizáció mint ideológia

A kapitalizmus sajátos paradoxona, hogy miközben belső fejlődési trendjei megkérdőjelezik a piacot, az ezredforduló kapitalizmusának legfőbb ideológiai üzenete éppenséggel mégis a verseny. Ha tetszik, új világvallás ez, aminek megalapozottsága állítólag emberi lényegünkben rejlik, mondván, hogy az ember mindig valamiféle szűkösség viszonyai között működik, ami vetélkedésre sarkallja. Bárhová születik is, valamiből valamilyen szempontból mindig úgy érzi, kevés van, s hogy neki vagy csoportjának valamiből mindig (sokkal) több kell. Ez az érzés mégsem azonosítható a többek által nevesített „mindenki harca mindenki ellen” keserű hobbes-i igazságával, mert a verseny – amelynek során valaki a neki járó többletet megszerezheti, elletétben a létért folytatott „szabadfogású” küzdelemmel – semleges. Értsd: egyenlő esélyeket biztosít mindenkinek, és mechanizmusát tekintve konszenzuálisan szabályozott. A piac tehát vetélkedés ugyan, mégsem csatatér (noha szép számmal vannak „hősi halottai”). A globalizáció ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a saját területén ma már mindenki mindenkivel versenyezhet, mi több, kell is versenyeznie, mert ahogy a reklám mondja: aki kimarad, az lemarad. Egyének, cégek, nemzetek, multinacionális társaságok mind-mind egyaránt versenyzők, és a pálya immár az egész világ. És ez így is lesz most már az idők végezetéig, mert az ideologikus ellenség „kifűjt”, s a globalizáció a bölcsőtől a koporsóig erre a versenyhelyzetre szocializál.

Magától adódik a szociológiai tamáskodás: ha így is lenne, vajon valóban semleges a verseny? Kik és milyen alapon alkotják meg a szabályait? Kik közt jön létre konszenzus? Valamint valóban egyenlők-e a versenyfeltételek? Magyarán: igaz-e, hogy a verseny (a piac) a gazdasági logikán túlmutató általános mérce?

De ha át is siklunk e világi problémák felett, mégis felmerül, hogy ez a globálissá terebélyesedő versenyvallás miképp egyeztethető össze a nyugati kultúra egyik lényegi spirituális elemével, a szereteten alapuló kereszténységgel? (Más kultúrák vallásairól ehelyütt épp csak említést téve.) Azt még ateistaként is tudjuk, hogy a Bibliában nincs a versenyvallásra vonatkozó utalás, amiből viszont az következik, hogy kultúránk skizofrén, tehát végképp figyelmen kívül hagyja saját spirituális alkotóelemeit. Egy betegség és a cinizmus között kell tehát választanunk, s bármelyik lehetőséggel kalkuláljunk is, túl sok optimizmussal egyik variáció sem kecsegtet.

A globalizáció szociális aspektusa

A kép komor. Sem a kommunikációs forradalom, sem a kétségtelen gazdasági növekedés, sem pedig a versenyképesség nem enyhítette, sokkal inkább fokozta az emberiség egyre diszfunkcionálisabbá váló szociális egyenlőtlenségeit. Társadalmilag nem egységesítették, hanem egymástól szakadékkal elválasztott részekre szabdalták tovább a Földet. A Human Development Report című kurrens ENSZ-kiadvány adatai szerint manapság naponta 34 ezer 5 éven aluli gyerek hal éhen; a Föld népességének leggazdagabb 20 százalékára jut a világ jövedelmének 82 százaléka, míg a legszegényebb 1/5-ére csupán az 1,2 százaléka. Másfél milliárd ember – a glóbusz lakosságának 1/4-e reménytelen szegénységben él, és számunkra különösen fontos adat, hogy a szegények száma Kelet-Európában és a FÁK országaiban nő a leggyorsabban. 1987/88-ban – igaz, még a régi statisztikák szerint – 4 millió volt a szegények száma, ma 120 millió (ami döbbenetes növekedés, mert ennyit azért nem csalhattak a hajdani statisztikák). E két régió összlakosságának 1/4-e számít szegénynek – a Világbank által megállapított 1 főre eső napi 4 dollár szegénységi küszöb szerint.

Ami pedig a jövőt illeti, a CIA egyik kutatóközpontja által nemrégiben közreadott világprognózis szociális előrejelzése az úgynevezett Dél országokban 2015-ig éhséggel, Afrika fokozódó leszakadásával, az egészségügyi problémák súlyosbodásával, járványokkal, ivóvízhiánnyal és persze jelentős népességnövekedéssel számol. (Nemzeti Hírszerző Tanács [NCI]: Globális tendenciák 2015-re. [2001. január]) Nem kell különösebb fantázia ahhoz, hogy elképzeljük: ezek az önmagukban is önpusztító trendek szerte a világon milyen szélsőséges politikai erőket erősíthetnek.

Ezeket a jelenbeli állapotokat és jövőbeli perspektívákat számba véve joggal kérdezi azt a híres francia gondolkodó, Derrida: „De mit mondjunk ma a zavartalan könnyedségről, amellyel valaki a kapitalizmus vagy a politikai és gazdasági liberalizmus győzelmét, a nyugati demokrácia mint az emberi kormányzás végpontja egyetemessé válását, az osztálykérdés végét zengi?... Mert ki kell kiáltani, éppen akkor, amikor némelyek nem átallanak egy végre önmagához mint az emberi történelem eszményéhez elért liberális demokrácia ideáljának nevében újevangelizálni, ki kell kiáltani, hogy az erőszak, az egyenlőtlenség, a kizárás, az éhség, azaz a gazdasági elnyomás soha nem érintett még ennyi emberi lényt a világ és az emberiség történelme folyamán. Ahelyett, hogy a liberális demokrácia és a kapitalista piac ideáljának eljövételét zengenénk a történelemvég eufóriájában, ahelyett, hogy az »ideológiák végét« és a nagy emancipáló beszélyek végét ünnepelnénk, soha ne veszítsük el szem elől azt a makroszkopikus evidenciát, ami számtalan egyedi szenvedésből áll össze: semmiféle haladás nem feledtetheti, hogy soha, abszolút számban soha még ennyi embert, asszonyt és gyereket nem tettek szolgává,

nem éhezettek és nem pusztítottak el a Földön.” (J. Derrida: Marx kísértetei. Jelenkor, 1995. 88., 95. o.)

A globalizáció mint ökológiai leépülés, avagy katasztrófa

És eddig még a globalizáció ötödik, legveszélyesebb aspektusáról, a napról napra, óráról órára érzékelhető, egyre inkább visszafordíthatatlanná váló ökológiai romlásról szó sem esett. Pedig a természet végleges elfogyasztása olyan tény, amely a már idézett CIA-prognózis szerint is hamarosan civilizációs ellehetetlenüléshez vezethet. Hasonlóképp vélekednek a brit védelmi minisztérium szakértői is, akik a globális felmelegedés súlyos természeti-gazdasági következményeinek folyamányaként kirobbanó nemzetközi konfliktusokat, genetikai- és robothadviseléssel megívott háborúkat jósolnak az előttünk álló három évtizedre.

Úgy látszik azonban, hogy a fennálló gazdasági és hatalmi struktúrák haszonélvezői ezt az illúziótlan jövőképet rezignáltan veszik tudomásul. Úgy tesznek, mintha az emberiség – emberhez méltó – életésélyeinek elherdálása valamiféle végzetszerű, kivédhetetlen folyamat, nem pedig egy meghatározott társadalmi rendszer „ajándéka” lenne. Így aztán a „túléljük-e a globalizációt?” kérdése úgy is feltehető: túléljük-e a kapitalizmust? És ezt a dilemmát már csak azért sem lehet eléggé dramatizálni, mert a választ persze senki se tudja...

S reménykedni is (ha ugyan ez a megfelelő szó) csak abban reménykedhetünk, amit a jövőről gondolkodva Umberto Eco mondott: „Ami a legrosszabb, úgy istenigazából, az még odébb van.”

ALBERT LEVENTE–GYULAVÁRI TAMÁS

Mit tesz az EU a nők és férfiak közötti esélyegyenlőségért?* – I.

A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség biztosítása az Európai Unió egyik legfontosabb politikai célja. Az egyenlő esélyek biztosítására irányuló közösségi politika, változó tartalommal ugyan, de az európai integráció kezdete óta a Közösség napirendjén szerepel.

A fejezet szövege jelentős mértékben támaszkodik a Külügyminisztérium Engem is érint sorozatának „A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség az Európai Unióban és Magyarországon” című brosjúrájára.

Különbséget kell tenni az *egyenlő bánásmód biztosítása* és az *esélyegyenlőség politikája* között. A nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód biztosítása a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés, azaz a diszkrimináció tilalmát jelenti.

Az egyenlő bánásmóddal szemben az esélyegyenlőségi politika azt kívánja meg a tagállamoktól, hogy tegyenek lépéseket a nők tényleges egyenjogúsítása érdekében az *élet legkülönbözőbb területein* – oktatás, egészségügy, munkaerőpiac, szociális biztonság stb.

Az EU politikája nem kizárólag a nőkkel szembeni megkülönböztetést, hanem a nemek közötti diszkriminációt tiltja. Így az uniós férfi polgárok ugyanúgy élhetnek ezekkel a jogokkal, mint a nők. Bár a gyakorlatban a férfiakat sokkal kevesebb hátrányos megkülönböztetés éri, mint a nőket.

Sajnos, az Európai Unió és a tagállamok erőfeszítései ellenére a nemek közötti esélyegyenlőség még ma sem mindig valóság a tagállamokban. A legtöbb tagállamban még mindig jelentősek a bérkülönbségek, elvélve találni csak nő minisztert vagy magas szintű gazdasági vezetőt, mindennaposak a diszkriminatív álláshirdetések. A legfőbb versenytárshoz, az Egyesült Államokhoz képest ezen a téren is lemaradt az EU, sok még a teendő. Persze jelentős különbség van az egyes tagállamok között, hiszen a skandináv országokban vagy

* Ez az idézett cikk az INDOK kiadásában 2000-ben megjelent szöveg rövidített változata

Hollandiában sokkal előrébb tartanak ezen a téren, mint a mediterrán régió országaiban – Spanyolországban, Görögországban vagy Olaszországban.

Az utóbbi évtizedekben jelentős jogalkotási és intézményi feladatokat vállalt fel az Unió annak érdekében, hogy tagállamaiban és az európai intézményekben ténylegesen érvényesüljön az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség közösségi elve. A hetvenes évektől kapott egyre nagyobb szerepet az egyenlő bánásmód biztosítása a Közösség jogalkotásában.

Ekkor sikerült túllépni azon az elavult koncepción, amely a Közösség politikáját a bérkülönbségekre szűkítette le. Ennek megfelelően lépésről lépésre dolgozták ki az egyenlő bánásmód tágabb koncepcióját, illetve az azt tükröző irányelveket. Így mára a Római Szerződés 141. cikke és nyolc irányelv alkotja az egyenlő bánásmódra vonatkozó kötelező érvényű közösségi jogot.

Nézzük meg kicsit részletesebben az uniós polgárok jogait!

Az egyenlő munkáért egyenlő bér elve

Bármelyik tagállamban is dolgozzon a közösségi polgár munkavállaló, nemétől függetlenül egyenlő értékű munkájáért az egyenlő bérhez van joga.

Az integráció alapítóinak már 1957-től folyamatos gazdasági célja volt, hogy ne szenvedjenek a versenyben hátrányt azok a tagországok, amelyekben már akkor mindennapos gyakorlat volt a nemek közötti esélyegyenlőség, azon tagállamokkal szemben, ahol az csak az alkotmány szövegében létezett. Az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének gyakorlati érvényesítése megdrágíthatja a női munkaerő alkalmazását. Ezért a fejlettebb tagállamok attól tartottak, hogy a tőkebefektetések azokba a tagországokba áramlanak majd hosszabb távon, ahol a gyakorlatban semmibe veszik az egyenlő bánásmód alkotmányban mindenhol egyformán garantált jogát, és ezért itt jóval olcsóbb a női munkaerő. Ez ellen pedig csak úgy lehet védekezni, ha minden tagállamot azonos szint elérésére köteleznek.

Az elmúlt négy évtized jogalkotása, közvélemény-formáló munkája ellenére még mindig komoly különbség van az egyenlő értékű munkát végző nők és férfiak között. Amint az alábbi táblázat adataiból kitűnik, a bérkülönbség az EU tagállamaiban ágazatonként és országonként erősen változó. Ez a bérkülönbség a tagállamokban átlagosan 20 százalék körül mozog, de egyes tagországokban eléri a 30 százalékot is.

Albert-Gyulavári: Mit tesz az EU a nők és férfiak közötti esélyegyenlőségért? – I.

Egyenlő munkáért egyenlő bért Magyarországon is

A magyar jog kifejezett rendelkezéssel és közvetett módon is tiltja az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének megsértését. Az Alkotmány 70./B. § (2) bekezdése szerint: „az egyenlő munkáért mindenkinek, bármilyen megkülönböztetés nélkül, egyenlő bérhez van joga”. A Munka Törvénykönyvének (Mt.) 5. §-a is rögzíti a diszkrimináció általános tilalmát.

A hatályos magyar jog tehát garantálja a nemek közötti egyenlőség megvalósulását, és egyenlő bánásmódra kötelezi a munkaadókat. Nem foglalkozik viszont külön a bér kérdésével, különösképpen nem olyan hangsúlyosan, mint azt a közösségi jog teszi.

A köztisztviselői és közalkalmazotti körre vonatkozóan olyan illetmény-, illetve előmeneteli rendszer működik, amely elvileg kizárja a férfiak és nők eltérő bérezését. A szabad béralkuval rendelkező piaci szférában a munkabért a felek szabadon állapítják meg, ám rájuk is vonatkoznak a fenti tilalmak. Mindezek ellenére a közszférában is hasonló mértékű – 15 százalék körüli – bérkülönbség érvényesül, mint a piaci szférában.

A teljes munkaidőben foglalkoztatott nők és férfiak havi nettó átlagkeresete, 1997 (Etfő)

Gazdasági ágazat	Nők	Férfiak
Bányászat	40 132	50 118
Feldolgozóipar	32 517	44 117
Villamos energia, gáz-, hő- és vízellátás	40 272	50 801
Ipar összesen	33 120	45 259
Építőipar	37 007	33 927
Kereskedelem	33 913	42 927
Vendéglátás	28 057	36 188
Szállítás, raktározás posta és távközlés	39 340	42 944
Pénzügyi tevékenység	59 054	93 301
Ingatlanügyletek	40 159	43 297
Közigazgatás	40 050	43 293
Oktatás	32 558	40 181
Egészségügy	30 252	37 539
Egyéb	34 454	38 859
Összesen	34 760	42 395

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1997–1998, KSH

Egyenlő bánásmód a munkaerőpiacon

A tagállamok kötelesek tiltani a nemek közötti megkülönböztetést a munkavállalással összefüggő valamennyi kérdésben.

Jog az egyenlő előmenetelhez, képzéshez és munkafeltételekhez

A munkáltató köteles ugyanolyan elvek alapján léptetni elő különböző nemű munkatársait, és nem tehet különbséget férfiak és nők között akkor sem, amikor a képzéshez való hozzájárásról kell dönteni. Emellett ugyanazokat a munkafeltételeket kell biztosítani a nőknek, mint a férfiaknak. Ez érintheti a rugalmas munkaidőt, az elbocsátás feltételeit vagy éppenséggel az öltözködési szabályokat is.

Természetesen nem minden megkülönböztetés számít közösségi jogba ütközőnek. A munka természetéből eredő különbségtétel indokolt lehet. Így nem diszkrimináció, ha a cirkuszba eróművésznek férfit, a női ruhákat bemutató modellnek pedig nőt keresnek és vesznek fel.

A pozitív diszkrimináció lehetősége

Az EU lehetővé teszi a nemek szerinti eltérő bánásmód alábbi formáit, ha annak célja kizárólag az, hogy kiküszöbölje a múltban elszenvedett hátrányos megkülönböztetés hatásait.

A pozitív diszkrimináció csak egy lehetőség, amire az EU nem kötelezi a tagállamokat. A gyakorlat azt mutatja, hogy a tagállamok azonban egyre gyakrabban élnek a pozitív diszkrimináció eszközével, mert a diszkrimináció pusztán tilalmánál többre van szükség az előítéletek leküzdéséhez. A pozitív diszkriminációt leggyakrabban a munkaerőpiaci érvényesülés és a közéletben való részvétel segítésére alkalmazzák.

Egyenlő bánásmód a magyar munkaerőpiacon

A nemek közötti hátrányos megkülönböztetés általános tilalmát az Alkotmány 66. § (1) bekezdése rögzíti: a Magyar Köztársaság biztosítja a férfiak és a nők egyenjogúságát minden polgári és politikai, valamint gazdasági, szociális és kulturális jog tekintetében. Az Mt. korábban hivatkozott 5. § (1) bekezdése pedig kifejezetten kimondja, hogy a munkaviszonnyal kapcsolatosan, továbbá minden egyéb, a munkaviszonnyal össze nem függő körülmény miatt tilos hátrányos megkülönböztetést alkalmazni a nemre tekintettel.

A terhes, gyermekágyas vagy szoptató anyák jogai

A nőket nem érheti hátrány a terhesség és az azt közvetlenül követő időszak alatt a gyermekvállalás miatt.

Jog a biztonságos és egészséges munkahelyi környezethez

Miután a munkavállaló értesítette munkáltatóját arról, hogy terhes, fel kell mérni: milyen egészségre ártalmas hatásoknak van kitéve a terhes nő. A munkáltató köteles a vizsgálat eredményéről tájékoztatni a munkavállalót, és csökkenteni ezeket a negatív hatásokat. A munkaidő számát és a munkakörülményeket hozzá kell igazítani a megváltozott helyzethez. Ha ez nem lehetséges, más munkát kell találni a munkáltatónak a terhes munkavállaló számára. Ha ez sem lehetséges, akkor fizetett szabadságra kell küldeni a munkavállalót.

Az éjszakai munka tilalma

A terhesség alatt és a szülést követő meghatározott ideig tilos a nőkkel éjszakai munkát végeztetni. Azokat a munkavállalókat, akik általában éjszakai munkát végeznek, nappali műszakra kell beosztani. Ha ez nem lehetséges, szabadságra kell küldeni a terhes nőt.

A szülési szabadsághoz való jog

Minden terhes nőt megilleti a minimum 14 hetes, egybefüggő szülési szabadság. Ebből a 14 hétből kettőt a szülés tervezett időpontja előtt kell kiadni. Nem kötelező teljes fizetést adni a szülési szabadságon levő nőknek, de fontos, hogy az ez idő alatt bekövetkező fizetésemelésben nekik is részesülniük kell.

A terhesség előtti vizsgálatokhoz való jog

Abban az esetben, ha bizonyos terhesség előtti vizsgálatokat csak munkaidőben lehet elvégezni, biztosítani kell annak a lehetőségét a munkavállaló számára, hogy bérvesztés nélkül részt vehessen ezeken.

Elbocsátási tilalom

Terhesség miatt nem bocsátható el a munkavállaló a terhesség kezdetétől egészen a szülési szabadság végéig. Ha más, objektív ok miatt kerülne elbocsátásra a fent említett időszakban, a munkáltatónak kö-

telessége írásban kifejteni indokait. Az például nem megfelelő indok, hogy a munkáltató szerint azok a feladatok, amelyek ellátására terhessége miatt képtelenné vált a munkavállaló, elengedhetetlenek a munkáltató tevékenységéhez.

A terhes nők védelme Magyarországon

A magyar jog teljes mértékben harmonizált ezen a területen. A vonatkozó szabályokat a Munka Törvénykönyve, valamint a 33/1998. (VI. 24.) NM (népjóléti miniszteri) rendelet tartalmazza. Az Mt. 138. szakasz (1) bekezdése kimondja, hogy a terhes, illetve szülő nőt 24 hét szülési szabadság illeti meg. Ezt úgy kell kiadni, hogy négy hét lehetőleg a szülés várható időpontja elé essen.

A terhes nők áthelyezésére, illetve megváltozott feltételek melletti foglalkoztatására vonatkozó szabályozás szerint az intézkedés a terhes nő kezdeményezésétől függően következik be, és a foglalkoztatási feltételek átmeneti megváltoztatásához, azaz az új munkahely, munkakör kiválasztásához szükséges a terhes nő beleegyezése. Az áthelyezett nő keresete nem csökkenhet [Mt. 86. § (1) és (2) bekezdés].

Egyenlő bánásmód a szociális biztonság terén

Az egyenlő esélyek kérdése nem szűkíthető le a foglalkoztatásra, hiszen az élet valamennyi területét érinti. Az egyenlő bánásmód elve azt kívánja meg, hogy ne legyen semmiféle megkülönböztetés a nemek alapján, különösen a házassági és családi állapotra utalással, a következő vonatkozásokban:

- a szociális biztonsági rendszerekhez jutás feltételeit,
- a járulékfizetési kötelezettséget,
- a juttatások kiszámítását illetően.

Az irányelvek elfogadásának oka a „kenyérkereső-modellben” keresendő. Az EU-tagállamokban ugyanis korábban az ellátórendszer alapja a tipikusnak tekintett család volt, amelyben a férfi családfő tartotta el a feleséget és a gyermekeket. A rendszer logikájából korábban az következett, hogy a nő nem családfenntartó, nem ő keresi meg a „család kenyerét”, ezért nem is illették meg a családfőnek szánt jogosultságok és ellátások. Ennek a diszkriminatív (hátrányosan megkülönböztető) gyakorlatnak a megváltoztatását célozza a közösség politikája.

Egyenlő bánásmód a magyar jogban

Az Alkotmány 70/E. szakasza az ún. szociális jogokat minden egyes állampolgár számára – az ellátáshoz jutás jogi értelemben vett egyenlő esélyeinek megteremtésével – biztosítja. Az utóbbi években született szociális vonatkozású jogszabályokban szembeűnő a jogalkotó azon törekvése, hogy a fenti irányelveknek megfelelő, az egyenlő esélyeket biztosító jogszabályokat alkossanak. Ebből következően alig találni kifogásolható rendelkezést.

A szülői szabadsághoz való jog

Ezek a jogosultságok azért fontosak, mert hozzásegítik a munkavállalókat, hogy összehangolhassák családi és munkahelyi kötıtségeiket. Az EU ugyanis nagyon fontosnak tartja, hogy a nő szabadon választhasson: otthon akar maradni gyermeket nevelni, vagy inkább dolgozni szeretne. Ennek érdekében három hónap szülői szabadság illet meg minden gyermeket nevelő munkavállalót. A szabadság az apát és az anyát is egyaránt megillető jog. A munkavállalónak arra is joga van, hogy családtagjait gondozza azok betegsége vagy balesete esetén.

A szülői szabadság a magyar jogban

A szülői szabadságról szóló irányelv előírásai sem jelentenek újdonságot a magyar jogban. A szülesi szabadságról az Mt. 138. § (1) bekezdése szól, amelynek tartama 24 hét, és erre az időre jár a társadalombiztosítástól a terhességi-gyermekágyi segély. Ezzel szemben a gyermeknevelési (szülői) szabadságról az Mt. 138. § (4) bekezdése rendelkezik. Eszerint a munkáltató a munkavállaló kérelmére köteles fizetés nélküli szabadságot engedélyezni:

- a szülesi szabadság letelte után a gyermek gondozása céljából a gyermek harmadik – tartósan beteg vagy súlyosan fogyatékos gyermek esetében tizedik – életéve betöltéséig,
- a gyermek betegsége esetén az otthoni ápolás érdekében a gyermek tizenkét éves koráig a betegség tartamára.

Ez a szabadság a szülők választása szerint bármelyik szülőt megilleti. Sőt, ha az édesanya halála esetén a gyermeket az édesapa gondozza, akkor őt illeti meg ilyen szabadságként a szülesi szabadságból hátralevő rész.

A távollévő munkavállalónak fokozott érdeke fűződik munkaviszonya stabilitásához, hiszen a munkakörbe visszatérés csak akkor lehetséges, ha maga a munkaviszony is fennmarad. Az Mt. 90. § (1) bekezdése szerint a munkáltató nem szüntetheti meg rendes felmondással a munkaviszonyt többek között az alábbi időtartamok és az azt követő harminc nap alatt:

- beteg gyermek ápolására táppénzes állományba helyezés;
- közeli hozzátartozó otthoni ápolása vagy gondozása céljából kapott fizetés nélküli szabadság;
- a terhesség, a szülést követő három hónap, illetve a szülési szabadság;
- a gyermek ápolására, illetve gondozására kapott fizetés nélküli szabadság.

Eljárási problémák

Valamennyi tagállamban gondot okoz, hogy főként eljárásjogi problémákon akadtak meg a diszkriminációs perek. Az új EU-szabályozás tehát arra irányul, hogy elősegítsék a sértettek hatékony jogérvényesítését. A hatékony jogorvoslat előtt álló akadályok közül a közösségi jogalkotók kettőt emeltek ki:

- a) a bizonyítási teher megfordítása,
- b) a közvetett vagy rejtett diszkrimináció tilalma.

a) Megfordul a bizonyítási teher

A bizonyítási teher megfordítása azt jelenti, hogy a diszkriminációval kapcsolatos eljárásokban az alperest – azaz a munkaadót – terheli annak bizonyítása, hogy nem alkalmazott hátrányos megkülönböztetést a felperes munkavállalóval szemben, nem pedig a sérelmet szenvedett felperest, a munkavállalót terheli a diszkrimináció bizonyítása. Azért kell megfordítani az ilyen perekben a bizonyítási terhet, mert a diszkrimináció körülményeiről túlnyomórészt csak az alperes munkaadó rendelkezik szóbeli vagy írásbeli bizonyítékokkal, ami megnehezíti a bizonyítást. A bizonyítási teher megfordítása rákényszeríti és „érdekeltté teszi” a munkaadót, hogy minden rendelkezésére álló adatot, ténytet, körülményt feltárjon, hiszen csak így mentesülhet a felelősség alól.

A BIZONYÍTÁSI TEHER MEGFORDUL A MAGYAR JOGBAN IS

A magyar jogban az Mt 5. § (2) bekezdésében foglalt rendelkezés szerint „ha a hátrányos megkülönböztetés tilalmának megszegésével kapcsolatban vita merül fel, a munkáltatónak kell bizonyítania, hogy eljárása az (1) bekezdésben foglaltakat nem sértette”. Ez a szabály teljes mértékben megfelel a bizonyítási teherről szóló irányelv előírásainak. A magyar jogban tehát a munkavállalónak bármely, a munkáltató mérlegelési jogkörébe tartozó ügyben elég kijelentenie, hogy véleménye szerint őt munkáltatója részéről hátrányos megkülönböztetés érte, és az így indított perben a munkáltatónak kell cáfolnia az ő állításait. Az Mt. mellett az is fontos, hogy a munkaügyi ellenőrzés

során is megfordul a bizonyítási teher. A munkaügyi ellenőrzésről szóló 1996. évi LXXV. törvény 3. § (1) bekezdése d) pontja szerint a munkaügyi ellenőrzés kiterjed a hátrányos megkülönböztetés tilalma megtartására. A törvény 8. § (4) bekezdése értelmében a hátrányos megkülönböztetéssel összefüggésben folytatott ellenőrzés során a foglalkoztatónak kell bizonyítania, hogy eljárása nem sértette a hátrányos megkülönböztetés tilalmára vonatkozó rendelkezéseket. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy hiába léteznek ezek az előremutató szabályok, ha általában nem alkalmazzák őket, hiszen alig vannak Magyarországon ilyen perek.

b) A közvetett vagy rejtett diszkrimináció tilalma

Az Európai Bíróság értelmező munkája ellenére meglehetősen bizonytalanság uralkodott a közvetett diszkrimináció pontos jelentését illetően. Az irányelv ezért azt várja el a tagállamoktól, hogy az irányelv előírásaival összhangban tiltsák a közvetett, rejtett diszkriminációt. Eszerint akkor rejtett a diszkrimináció, ha a nőkre és férfiakra ugyanaz a szabály vonatkozik, de az csak a nők számára hátrányos, például kevesebb bért, rosszabb munkakörülményeket jelent.

A legjobb példa erre a részmunkaidőben foglalkoztatottakkal szembeni közvetett megkülönböztetés. A vállalkozások részmunkaidőben általában nőket foglalkoztatnak, mert a munka jellege olyan, hogy azt a gyerekevelés mellett is kiválóan el lehet látni. Az órabér viszont alacsonyabb, mint azon – zömében férfi – munkavállalóké, akik teljes munkaidőben dolgoznak. Az ilyen munkáltatói intézkedés rejtett diszkrimináció, hiszen a részmunkaidőben foglalkoztatottakat, tehát kizárólag a nőket érinti hátrányosan.

A REJTETT DISZKRIMINÁCIÓ TILALMA A MAGYAR JOGBAN

Az Mt. korábban már többször hivatkozott 5. cikkelye mindennemű hátrányos megkülönböztetést tilt, de semmit sem konkrétan. Ebben a tekintetben a munkajog nem áll egyedül, hiszen a magyar jogban sehol sem találunk a közvetett diszkriminációt definiáló szabályt. Ezt a problémát a Munka Törvénykönyvének következő módosítása során kell megoldani.

A nők közéleti szerepe

Világszerte aggasztó jelenség, hogy nagyon alacsony a nők jelenléte a közéletben, a politikai döntéshozatal valamennyi, országos és helyi szintjén egyaránt. Nincs ez másként az EU tagállamaiban és a közösségi intézményekben sem. Elég csak megnézni a tagállamok állam- és kormányfőinek tablófotóját, amelyen elvétve akad csak nő.

A nők közéleti szerepének növelésére számos tagállamban a pozitív diszkrimináció eszközeit használják. A legfrissebb példa a francia paritásról szóló törvény, amely arra kötelezi a választásokon induló politikai pártokat, hogy listájukon érje el az 50 százalékot a nők aránya, azaz a pártlistán minden második jelölt nő legyen. Ha egy párt nem tartja be ezt az előírást, akkor pénzbüntetéssel sújtják.

Nők parlamenti jelenléte az Európai Parlamentben és a Magyar Országgyűlésben, 1994–1998

		Nők EU Parlament	Nők Magyar Parlament
Száma	1994	146	43
	1998	167	33
Százalékos aránya	1994	25,7%	11,11%
	1998	26,7%	8,55%

Forrás: Une Europe pour les femmes, Szerepváltozások, Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. TÁRKI-SZCSM, Budapest 1999, 43. o.

Nők a magyar közéletben

A magyar nők aránya riasztóan alacsony mind a parlamentben, mind pedig a helyi önkormányzatokban. Jelenleg a 387 parlamenti képviselő 8,5 százaléka, mindössze 33 nő. A kizárólag képviselők közül álló női jogokkal foglalkozó albizottságtól eltekintve a parlamenti bizottságokban általában csak néhány képviselőnő van.

Összehasonlításként bemutatjuk az EU-tagállamokra és Magyarországra vonatkozó adatokat egy olyan táblázatból, amely a világ 127 országát rangsorolja a nők parlamenti részvételi aránya szerint.

A nők aránya az EU-tagországok és Magyarország parlamentjeiben, 1999

Helyezés	Ország	%
1.	Svédország	42,7
2.	Dánia	37,4
4.	Hollandia	36,0
5.	Finnország	33,5
6.	Németország	30,9
10.	Ausztria	26,2
13.	Spanyolország	24,7
22.	Luxemburg	20,0
24.	Egyesült Királyság	18,4
42.	Portugália	13,0
43.	Belgium	12,7
47.	Írország	12,0

EURÓPAI SZEMMEL

Helyezés	Ország	%
50.	Olaszország	11,1
51.	Franciaország	10,9
65.	Magyarország	8,5
79.	Görögország	6,3

Forrás: Gyulavári Tamás – Kiss Róbert – Lévai Katalin: Vegyesváltó, Pillanatképek nőkről, férfiakról. Egyenlő Esélyek Alapítvány, Budapest, 1999, 78. o.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az EU-tagállamok közül csak a görög parlamentben van kevesebb nő, mint a Magyar Országgyűlésben. Ráadásul a volt szocialista országok rangsorában is a nem túl előkelő tizedik helyen állunk, Ukrajna és Moldova társaságában.

Nem kedvezőbb a kép az önkormányzatokban sem. A polgármesterek 12,7 százaléka, az önkormányzati képviselők 22,9 százaléka nő. A 10 ezer lakosúnál nagyobb települések polgármesterei közül csupán 4,9 százalék nő, a képviselő-testületekben ugyanez az arány 14,4 százalék. A polgárosultnak számító Vas megyében például az önkormányzati képviselők 5,2 százaléka, azaz minden huszadik képviselő nő.

A nők alacsony részvétele miatt az országos és helyi politikában egyáltalán nem érvényesülnek a speciális női érdekek. Ráadásul a folyamat is aggasztó, hiszen a nők parlamenti aránya csökkenő tendenciát mutat.

A nők száma és aránya a Magyar Országgyűlésben, 1990–1998

	1990		1994		1998	
	Száma	%	Száma	%	Száma	%
Fidesz-MPP	2	9,0	1	5,0	10	6,7
FKGP	3	6,8	2	7,7	4	8,3
KDNP	1	4,7	1	4,5	–	–
MDF	7	4,2	6	15,8	1	5,9
MIÉP	–	–	–	–	1	7,7
MSZP	5	15,1	22	10,5	14	10,5
SZDSZ	8	8,6	11	16,0	3	12,5
ÖSSZESEN	26	7,0	43	11,1	33	8,5

Forrás: Szerepváltozások, Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. TÁRKI–SZCSM, Budapest 1999, 43. o.

Az esélyegyenlőséget szolgáló intézmények

A nők hátrányos helyzetének leküzdése elképzelhetetlen a tagállamok kormányainak aktív szerepvállalása nélkül. Ez a feladat azonban nem lehet csak és kizárólag a kormány felelőssége, hiszen szükség van a

kormányzati munka kontrollját végző demokratikus intézményekre is. Ebből következik az az igény, hogy a kormányzati intézményrendszeren belül és azon kívül is legyenek a nők jogainak garantálására szakosodott intézmények.

A nyugat-európai országok általános gyakorlata, hogy az utóbbi évtizedekben létrehozták a nők jogainak garantálását szolgáló intézményrendszert. Számos országban – így például a szomszédos Ausztriában – külön minisztérium foglalkozik a nők jogaival. Emellett szinte minden EU-tagországban állami támogatással létrejöttek olyan irodák, amelyeket a legtöbbször Egyenlő Esélyek Bizottságnak (Equal Opportunities Committee) neveztek el. Ezek a bizottságok foglalkoznak a nőket ért sérelmekkel, kivizsgálják a diszkriminációs ügyeket, békéltető eljárást folytatnak a felek között, ajánlást fogalmaznak meg, szükség esetén akár pert is indíthatnak a sérelmet szenvedett nők nevében. Emellett ugyanilyen fontos feladatuk a közvélemény formálása, információs kampányok folytatása, a társadalomban meglévő előítéletek leküzdése.

Mit tehet az uniós polgár, ha diszkrimináció éri?

Az Amszterdami Szerződés a nemek közötti egyenlőséget az Európai Unió egyik legfontosabb alapelveként ismerte el. Ennek érvényesülését mind a tagállamok hatóságai, mind pedig a közösségi intézmények kötelesek segíteni.

A nemzeti bírósághoz fordulhat

Ha az uniós polgárt diszkrimináció érte, akkor először a tagállamok által biztosított jogorvoslati lehetőségeket kell igénybe vennie. Ez elsősorban a bírói utat, azaz a pereskedést jelenti. Amennyiben az eljáró nemzeti bíróság nem biztos abban, hogy a tárgyalt intézkedés sérti-e a közösségi jogot vagy sem, az ügyben az Európai Bíróságtól kérheti a közösségi jog értelmezését.

Az Európai Bizottsághoz fordulhat

Lehetőség van arra is, hogy a munkavállaló közösségi szinten érvényesítse jogait. Panasszal fordulhat az Európai Bizottsághoz, amely magyarázatot követelhet a tagállamok hatóságaitól. Felszólíthatja őket a jogsértés abbahagyására. Ha ezt nem teszik meg, az Európai Bíróságnál pert indíthat a tagállam ellen.

A Bizottság „Szociális ügyek és foglalkoztatás” Főigazgatóságán belül működik az esélyegyenlőséggel foglalkozó szervezeti egység (unit), amelynek feladata a közösségi esélyegyenlőségi politika alakí-

tása. Szintén a Bizottság szárnyai alatt működik a „Nőügyi Tájékoztató Központ”, amely köteles tájékoztatni a nőket a közösségi politikákról, és elősegíteni a konzultációt a nőket érintő kérdésekben. Az „Egyenlő esélyek konzultatív bizottsága” a tagállami szervezetek és a szociális partnerek képviselőit tömöríti, és tanácsadó funkciója van az egyenlő esélyek kérdésében.

Az Európai Parlamenthez fordulhat

Petíciót (panaszt) lehet intézni az Európai Parlamenthez, illetve fel lehet keresni az illetékes, választott „euroképviselőt”, aki az ügyben kérdést intézhet a Bizottsághoz és a Tanácshoz.

Az Európai Parlamentben működik a Női Jogok Bizottsága, amely jelentős szerepet vállal a közösségi politikák befolyásolásában. A közösségi szakpolitikák befolyásolását nevezik *mainstreaming*-nek. A Bizottság jelentéseket készített a nők elleni erőszakról, a női munkanélküliségről és a nők egészségi állapotáról stb.

Az Európai Ombudsmanhoz fordulhat

A közösségi intézmények munkatársai felkereshetik panaszukkal az Európai Ombudsmant is.

Kérheti az európai női lobbisegítségét

A 2700 szervezetet képviselő, EU-támogatással működő európai női lobbisegítség a nőszervezetek és az európai intézmények között közvetít. A lobbisegítségnek még nincs magyar tagszervezete.

A közösségi esélyegyenlőségi akcióprogramokról

Magyarország esélyegyenlőségi politikáját Brüsszel a közösségi akcióprogramon keresztül segíti. A nők és férfiak közötti esélyegyenlőséggel foglalkozó Negyedik Középtávú Akcióprogramhoz való csatlakozás elősegíti a magyar jogalkotás és jogalkalmazás közelítését az EU és a tagállamok gyakorlatához.

Az Akcióprogram célja:

1. a nemek közötti egyenlőség elvének érvényesítése minden közösségi és tagállami szakpolitikában (mainstreaming elve),
2. a gazdasági és szociális szféra minden egyes szereplőjének ösztönzése a férfiak és nők esélyegyenlőségének érvényesítésére,
3. a férfiak és nők esélyegyenlőségének elősegítése a gazdasági életben, valamint az oktatás, szakképzés és a munkaerőpiac területén,

4. a munka és a családi élet összeegyeztetése mind a férfiak, mind a nők számára,

5. a nemek kiegyensúlyozottabb részvétele a döntéshozatalban,

6. a jogérvényesítés elősegítése.

A közösségi akcióprogramot általában a tagállamok hozzájárulásaiból fedezik. 1998 óta a Magyarország által felhasználható éves keret 110 000 euró (mintegy 25 millió forint), amelynek egyik felét a magyar költségvetésből, a másik felét PHARE-keretből fedezik. Ebből a pénzből 1998 óta évi három programot támogatnak, amelyeket pályázat alapján választanak ki.

Esélyegyenlőség a magyar társadalomban

Sajnos a rendszerváltás óta eltelt évtizedben a nők hátránya nemhogy csökkent volna Magyarországon, hanem számos területen csak nőtt a férfiakkal szemben. A nőket érő hátrányokról több kötetnyi szakirodalom jelent meg az utóbbi években. Ezek általános megállapítása, hogy a nők hátrányos helyzetének legfőbb oka elsősorban a mélyen rögződött előítéletekben, a nők és az esélyegyenlőség előítéletes társadalmi megítélésében keresendő. Európai integrációnk érdekében ezért mindenképp a közvéleményt kell érzékenyíteni az előítéletek visszaszorítása, az esélyegyenlőség társadalmi megítélésének javítása érdekében.

Az esélyegyenlőség ügye nagyrészt az EU-csatlakozási folyamatnak köszönhetően került egyre inkább előtérbe az utóbbi néhány évben. EU-csatlakozásunkkal összefüggésben azonban számos kérdésre kell még választ adnunk. Egyfelől teljes mértékben harmonizálnunk kell jogrendszerünket a Közösség elvárásaival. Ebben a tekintetben kifejezetten jól állunk, hiszen a legtöbb közösségi elvárásnak már megfelelnek jogszabályaink. Hosszú távú feladat azonban, hogy EU-konform jogszabályaink a gyakorlatban is alkalmazhatók legyenek, és érezhető hatást fejtsenek ki mindennapi életünkre.

Általában ugyanazokkal a problémákkal küszködünk, mint a tagállamok többsége, és ez segítheti közeledésünket az Európai Unió esélyegyenlőségi politikájához. A következő évek feladata lesz, hogy tanuljunk a tagállamok hibáiból, és lessük el jó ötleteiket, bevált megoldásaikat.

A nők órabére a férfiak órabérének százalékában az EU egyes tagállamaiban, 1998

	B	DK	D	E	F	I	L	NL	A	P	FIN	S	UK
Összesen	83,2	88,1	76,9	74,0	76,6	76,5	83,9	70,5	73,6	71,7	81,6	87,0	73,7
Gazdasági ágazat	73,0	74,9	68,7	70,2	67,6	73,8	67,3	62,0	67,1	74,9	81,4	78,5	67,6
Törvényhozók, felső vezetők	82,0	86,5	80,4	78,4	79,1	83,7	83,6	74,0	79,9	88,9	84,0	87,8	83,7
Szakképzett vezetők	85,5	80,1	73,2	82,8	85,6	82,0	87,7	72,0	72,9	84,7	78,2	86,5	73,3
Technikusok és középfokú végzettségűek	74,6	72,3	66,9	65,0	63,3	69,0	72,8	63,1	63,6	69,8	72,6	78,4	64,4
Alkalmazottak	83,9	84,9	79,7	77,1	91,4	78,8	83,5	75,3	80,2	83,7	93,7	96,1	92,7
Irodai munkát végzők	79,5	84,6	69,1	78,0	87,7	81,8	81,0	71,1	77,7	83,1	86,0	95,1	82,2
Eladók, kiszolgáló és segéd-személyzet	81,3	85,5	74,4	72,0	79,7	76,2	67,3	70,6	69,0	68,3	79,9	90,6	70,1
Kétkezi munkások	83,4	90,9	75,7	70,7	80,0	76,7	78,9	74,9	69,0	62,9	81,3	91,3	62,1
Iparosok	78,8	88,5	78,8	73,3	79,7	74,9	68,2	68,1	72,5	72,6	81,7	95,1	76,4
Egyéb	84,0	83,9	81,4	82,5	86,5	83,9	76,0	76,0	76,2	83,0	82,7	88,5	81,0

Forrás: Eurostat, Women's earnings in the EU.

LAKOS NÓRA

Az euthanázia mint a filozófia, a politika és a törvényhozás tárgya

A hazai sajtó több héten keresztül foglalkozott az általa „Fekete angyal”-nak elkeresztelt ápolónő állítólagos rémtetteivel, melyek egyetlen bizonyítéka a nővér többféleképpen is értelmezhető önvallomása volt. Eszerint tudatosan segítette halálba azokat, akiknek szenvedését úgymond nem bírta nézni.

Március elején az ügy még végeláthatatlan kígyóként tekeredik, ezért gyakorlatilag értékelhetetlen, lapunknak pedig nem feladata az efféle játszmák elemzése. Ugyanakkor az ügynek vannak emberi jogi, illetve filozófiai vetületei, amelyek hátterét, történetiségét érdemes felvillantani. Az alábbi összeállítás magának az euthanáziának a rövid történetét foglalja össze.

Az euthanázia szó a görög „eu” és a „thanatos” szavak kombinációjából jött létre, szó szerinti jelentése: „jó halál”. Ma az orvosi közreműködéssel létrejött öngyilkosságot nevezzük így. Alapvetően két fajtáját különböztetjük meg: az aktív euthanázia az orvos aktív közreműködése a beteg halálában, például halálos mennyiségű altató vagy fájdalomcsillapító befecskendezésével. Az euthanázia passzív válfajának nevezzük azt az eljárást, melynek során az orvos megszünteti a beteg életben tartásához szükséges berendezések működtetését, vagy megszünteti az élet fenntartásához szükséges gyógyszerek adagolását.

A brit Voluntary Euthanasia Society további változatokat különböztet meg: önkéntes euthanáziának nevezik azt az esetet, amelyben a meghalni kívánó személyt saját kérésére mentesítik az élet megpróbáltatásaitól. Ha ugyanezt cselekvőképes személlyel, annak engedélye nélkül vagy kérése ellenére végzi el külső személy, kényszerített euthanáziáról beszélünk. Ez valójában nem más, mint gyilkosság. A „nem önkéntes euthanázia” fogalma a cselekvésképtelen vagy arra engedélyt adni nem tudó személyen elvégzett euthanáziát jelöli. Megkülönböztetünk még orvos közreműködésével elvégzett öngyilkosságot, mikor az orvos mindössze felírja a halál előidézéséhez szükséges gyógyszert.

Euthanázia az ókorban: öngyilkosság és kegyelemölés

Az ókorban a „kegyelemből történő emberölést” olyan felnőtteknél alkalmazták, akik valamilyen súlyos és gyógyíthatatlan betegségben szenvedtek, de saját erejükből nem voltak képesek öngyilkosságot elkövetni: ilyenkor segítséget kaptak a többiektől. Ez már csak azért sem volt visszatetsző, mert a legtöbb ókori filozófiai iskola nem hogy elítélendőnek tartotta volna az öngyilkosságot, hanem még helyeselte is. A sztoikusok például úgy gondolták, hogy az életet a legméltóbb módon öngyilkossággal lehet befejezni: ha valaki fájdalmas betegségben szenved vagy öreg, akkor felesleges tovább kínlódnia (az pedig tulajdonképpen részletkérdés, hogy öngyilkos lesz-e vagy „kegyelemölésben” részesül). De volt a kegyelemölésnek egy mai szemmel nézve sötétebb oldala is: Platón *Az államban* arról ír, hogy a nyomoréknak született gyermekeket eltüntetik valami „hozzáférhetetlen titkos zugban”. Arisztotelész pedig a *Politikában* kijelenti, hogy a törvénynek kell meggátolnia a korcs szülöttek felnevelését.

A kereszténység ellenezte az öngyilkosság minden formáját, ezért egészen 1516-ig az euthanázia gondolata is elképzelhetetlen volt. Morus az *Utópia* című könyvében pedig az általa ideálisnak tartott társadalmat olyannak írja le, mint amelyben „A betegeket nagy gyöngédséggel ápolják, semmit sem mulasztanak el, hogy egészségük orvosság vagy gondos éték révén helyreálljon. A gyógyíthatatlan betegek fájdalmát ápolással, beszélgetéssel s minden lehető csillapítószerrel enyhítik. Ha azonban a betegség nemcsak gyógyíthatatlan, de állandó kínt, gyötrelmet is okoz, akkor a papok és a hatóságok arra buzdítják az illetőt: minthogy az élet kötelességeire alkalmatlan, másoknak kolonc, magamagának teher, saját halálát túlélte, ne éltesse tovább betegségét, és ne növelje tovább romlását. Kínlás az élete, ne húzódjék hát a haláltól: vágjon neki jó lélekkel.”

A közel száz évvel Morus után élt angol filozófus, F. Bacon (*A tanulás előmozdítása*, 1605) szerint az orvostudományban nemcsak az a célja, hogy törekedjen az élet meghosszabbítására, hanem az is, hogy hozzásegítsen a jó halálhoz, ha már nincs más megoldás:

„Az élet meghosszabbítása az egyik legnemesebb orvosi cselekedet, de ugyanakkor a halál könnyűvé tétele is orvosi feladat. Nagyra becsülöm az orvos hivatását, nemcsak mert visszaállíthatja az egészséget, hanem azért is, mert mérsékelheti a fájdalmat, és nemcsak akkor, amikor ezáltal gyógyít, hanem akkor is, amikor a jó és könnyű halált is szolgálhatja.”

Amikor a 19. század első felében megjelentek a fájdalomcsillapítók, és ez sokak szerint lehetővé tette, hogy tényleg „jó” (vagy legalább nem kellemetlen) legyen a „jó halál”, az aktív euthanázia első nyílt hirdetője, az angol iskolamester, Samuel D. Williams Jr. így fogalmazott:

„Reménytelen és fájdalmas betegség minden esetében az orvosnak – bármikor, a beteg óhaja szerint – el kell ismernie kötelességéért, hogy kloroformot vagy más ehhez hasonló anesztetikumot alkalmazzon a célból, hogy azonnal megszüntesse a tudatosság állapotát, és a szenvedőt azonnali és

gyors halálba segítse, s minden szükséges óvintézkedést meg kell tenni, hogy az e kötelességgel való bármilyen lehetséges visszaélést meg lehessen akadályozni, és hogy minden kétségen kívül meg lehessen állapítani, hogy a szer alkalmazása a beteg kifejezett kívánságára történt.”

Az euthanáziáról szóló vita ugyanakkor a 20. században sem ért véget. A náci Németországban Hitler politikai és ideológiai célokra használta fel az euthanázia lehetőségét; kifejezetten politikai programjának részévé tette.

Németország az első világháború után, majd a nácizmus idején

Az euthanázia sajátos, náci felhasználását egyrészt több szerencsétlen körülmény egybeesése is lehetővé tette, másrészt kétségtelenül kellett hozzá az is, hogy a fajelmélet orvosi-pszichiáteri körökben szintén magától értetődő ideológiává legyen.

A pszichiátria mint tudományág a 20. század elején még a kezdet kezdetén tartott, s egyebek közt az olyan társtudományok sem segíthették, mint amilyen a mára sokkal több bizonyított elemmel rendelkező genetika (lásd az emberi faj egységességét kétség nélkül bizonyító DNS felfedezését 1953-ban, illetve a géntérkép feltárását 2001-ben). Akinek örökletes betegségekhez kellett hozzányúlnia, azt csak általános humanitárius elvek és meggyőződések segíthették, miközben az ez ügyben egyetlen, tudományos igényű koncepciót – Darwinnak a fajok eredetéről szóló művét – sokan éppen arra használták fel, hogy analógiákat felállítva alkalmazzák az emberi társadalom folyamatainak megmagyarázásához (szociáldarwinizmus).

A természetes kiválasztódás elvének átültetése az emberi társadalomba a rasszista alapú, faji hierarchia elméletének divatját segítette. Mindezt tetézte, hogy Németország a vesztes háború után valóban katasztrofális gazdasági helyzetben volt, tehát fokozottan pénzkérdésé vált minden, ami például az egészségügyet, és azon belül a mentális betegségek kezelésének ügyét érintette. Ez a többoldalú váltás már a húszas évek elején kitermelte azt a tisztán pragmatikus irányzatot, melynek fogalomhasználatát egy ügyvéd és egy pszichiáter – Karl Binding és Alfred Hoche – dolgozták ki, egy közös értekezésben (lásd Michael Burleigh: Pénzmegetakarítás tömeggyilkossággal: elmeorvosgyógyászat, társadalom és euthanázia-program). Ebben jelenik meg először a „hasznot egyáltalán nem hozó személyek” fogalma, amely nyilvánvalóan magát a hasznosságot is úgy szűkíti le, hogy abból eltűnnek maguk a mentális, az önmagukért való emberi vonatkozások, az önértékek.

Emellett relativizálták az emberi élet szentségének (vagyis ugyancsak az önértékének) fogalmát, amennyiben elképzelhetőnek, sőt, normálisnak találták azokat a helyzeteket, amelyekben egyesek kiiktat-

ható tehernek minősítették mások puszta életét, ha az valamilyen szempontból gondot okozott nekik. „Ahol nincs szenvedés, ott nem lehet szájalom sem” – magyarázták meg, hogy miért nem kell visszartartó erőnek tekinteni a részvétet némelyek meggyilkolásában –, hiszen ha már meghaltak, akkor nincs mit szólni rajtuk. De felállították az „igazi–nem igazi” ember ellentétpárt is.

„Semmilyen módon nem vonható kétségbe, hogy vannak olyan életek, amelyeknek a halál megváltás, és ugyanakkor a társadalom és az állam is egy olyan tehertől szabadul meg, melynek vállalása azon kívül, hogy példát ad a legnagyobb önzetlenségre, a legkisebb hasznot sem hajtja. (...) Nem talállok jogi, szociális, erkölcsi, vallási szempontból semmilyen alapot arra, hogy megtiltsuk azoknak a megölését, akik az igazi ember borzalmas ellentétét képezik, és borzadályt váltanak ki mindenkiből, akivel találkozhatnak.”

Ugyanebben az időben Gustav Kolb és Herman Simon pszichiáterek liberális szellemű javaslatokat dolgoztak ki arra vonatkozóan, hogy miként lehet áttörni a betegség és a munka közötti falakat. Mivel a mentális betegségben szenvedők termelő emberekként való felhasználása jól jött a gazdasági gondokkal küszködő weimari kormánynak, „lecsaptak” a javaslatra mint költségkímélő eljárásra. A betegek tehát ebben a pillanatban még mint valamelyest mégiscsak hasznot hajtó személyek jelentek meg az egészségügyben, csak hogy ennek ellentmondott, hogy a munka az ő esetükben kizárólag terápiás funkciót szolgált. Vagyis egyrészt nem volt feltétlenül hozzáilleszhető az éppen kívánatos termelésbeli szerkezetekhez (például csak a tevékenységek leszűkített és főként hosszú távon nem tervezhető körét jelenthette), másrészt pedig szükségképpen változott ez a „munkaerő-állomány” – a mentálisan sérült emberek hol alkalmasak, hol teljesen alkalmatlanok voltak bizonyos munkák elvégzésére. A politika azonban ragaszkodott ahhoz a feje tetejére állított helyzethez, amelyben a mentális beteg vagy hasznos munkaerő, vagy tökéletesen haszontalan életű személy. Ennek fényében értelmeződött maga az euthanázia fogalma is.

A nemzetiszocialista (náci) kormány megjelenése végzetes volt ebben a helyzetben a pszichiátriai betegekre, de magára a német civilizációra nézve is. „Az elmegyógyintézetek szörnyszülőttek cirkuszaióvá váltak” – írja Burleigh említett tanulmányában –, „ahová náci ezrei látogattak el, hogy megtekintsék a betegek veleszületett hasznavehetetlenségét. 1933 és 1939 között 21 000 ember sereglett az Eglfing-Haar Intézetbe, amelyből hatezren az SS tagjai voltak. Ezek közül néhányan úgy jöttek ki az intézetből, hogy gépfegyverek elhelyezését javasolták a bejárathoz, amelyekkel le lehetne kaszálni a bentlakókat”. A náci újságok az eljárást „irgalomgyilkosságnak” keresztelték el. A „beteg ember” fogalma pedig végképp azonossá vált a „teljesen haszontalan ember” fogalmával.

Ezután megkezdődött a pszichés betegek koncentrálása a politikai felügyelet alá vont elmegyógyintézetekbe, ahol egy 1933-ban kiadott rendelet alapján „az örökletesen beteg utódok megelőzése érdekében” rend-

szeresen sterilizálták a kezelteket. Ez gyakorlatilag az első, megvalósult lépést jelentette azon az úton, amelyen a továbbiakban a hatalmon lévők politikai-gazdasági megfontolások miatt szabadon rendelkezhetek másoknak először a szaporodási (életet adó) képessége, majd a teljes élete fölött. Ami nyilvánvalóan eltorzította magának az euthanáziának az eredeti jelentését és jelentőségét. Ebben a hamis összefüggésrendszerben már minden – még a legjobb szándékú törekvés is – a tömeggyilkosság végrehajtása koncepcióját segítette. (A demokratikusan gondolkodó pszichiáter például – éppen, mert más eredményt várt ettől – felmérést végzett az intézetében kezelt fogyatékos gyerekek szülei körében arról, hogy igényelnék-e az euthanáziát, ha gyerekük gyógyíthatatlannak minősülne. A szülők 73 százaléka igényelte!) Emellett a pszichiáterek között is egyre több SS-tag volt. A fasiszta államszervezet működési szisztémájának megfelelően pedig minden euthanázia-kérelem a kancellariahivatalhoz futott be. A nemzeti euthanázia-programot a fogyatékos gyerekekkel kezdték, akik likvidálására birodalmi bizottság alakult, három gyermekorvos (!) vezetésével. Speciális gyermekklinikákat hoztak létre, amelyek gyakorlatilag nagyüzemi gyilkosságok színtereivé váltak. A szülők számára lehetetlen volt eldönteni, hogy gyerekeik valóságos vagy álkezelésekben részesülnek-e, hogy mitől romlik az állapotuk, hiszen még maga a pszichiátriai betegségek kezelése is gyerekcipőben járt, s nem-hogy a civil társadalom, de az orvosok sem tudhattak sokat a betegségek természetéről, lefolyásáról.

Mindeközben besúgók figyelték azokat a szülőket, akik esetleg gyanút fogtak. A fogyatékos gyerekeket egyedül nevelő szülőket – többségükben nőket – munkaszolgálatra kötelezték, így ők kénytelenek voltak intézetbe adni a gyerekeket. Összesen mintegy 6000 gyereket öltek meg így a náci euthanázia-program első lépéseként. Ezután maga Hitler kapott felhatalmazást arra, hogy gazdasági szempontok alapján kézbe vegye az euthanázia-programot, abban a „krízishelyzetben”, amit egyébként ő és apparátusa idézett elő. „Krizis-kezelő” koncepciója jegyében – a felnőtt elmebetegekre, majd a cigányokra és nemi betegekre mint „nem normálisokra” vonatkozó rendeletei szellemében, gazdasági okokra is hivatkozva – először a Reich keleti területein kezdték meg a programot (tudniillik itt kellett kórházi helyeket felszabadítani a sebesült katonák számára). A kórházakban SS-egységekkel lövették le a betegeket. A kancellária pedig létrehozott egy intézményt, amely nyilvántartásba vette az előzőleg kikalkulált 70 ezer áldozatot, majd megszervezte ezek elszállítását és meggyilkolását. A gépezetet közigazdászok, mezőgazdászok, üzletemberek és jogászok csoportja irányította (ez a pozíció a társadalmi mobilitás lehetőségét jelentette a számukra). A hitleri euthanázia-programban végül kb. 270 ezer embert öltek meg.

Mint látható, az euthanázia eltorzítása, azonossá tétele a gyilkossággal és tömeggyilkossággal csak úgy jöhetett létre, hogy a hatalom-

nak csaknem totális diktatúrát sikerült kiépítenie, célirányos bürokráciával, s olyan helyzetet sikerült teremtenie, amelyben a szakképzett rétegek egy része számára felemelkedést ígért a tökéletes demoralizáltság támogatása, a gyilkolás és a „kegyes halál” fogalmának összemossása, az euthanázia kiemelése a szakszerűség területéről, és megterhelése politikai-gazdasági szempontokkal. Az euthanáziának ilyen gyakorlata tehát csak kifejezetten megvalósult diktatúrákban és speciális körülmények között jöhetne létre. Mivel azonban az is igaz, hogy tökéletes kontrollt egyetlen szakma sem tud biztosítani, s hogy speciális körülmények sokféle módon is létrejöhetnek s szerencsétlen egybeeséseket is előidézhetnek, mindig vannak szkeptikusok, akik erre is figyelmeztetnek.

Nyíri Tamás teológus professzor például kijelentette: *„Nem hiszem, hogy ma még, vagy ma már, az emberiség etikai fejlettsége olyan szintű volna, hogy ne kellene tartani a visszaélésektől. A keresztény vagy katolikus felfogás szerint az élet kezdetéről és az élet végétől az ember nem rendelkezhet korlátlan szabadsággal.”*

Leo Alexander pedig *Az orvostudomány diktatúra alatt* című cikkében azt írja, hogy: *„Bármilyen nagyok voltak végül ezek a bűncselekmények, mindenki, aki vizsgálta őket, megértette, hogy kis dolgokkal kezdődtek. (...) Olyan nézet elfogadásával, amely az euthanázia-mozgalom alapját is képezi, miszerint előfordulhat, hogy az életet már nem érdemes élni, és ez aztán kiterjedt minden hasznavehetetlen táplálékfogyasztóra és politikailag társadalmilag nemkívánatos személyre.”*

Ugyanakkor általános vélemény, hogy a náciizmus esetében nem kegyelemből elkövetett emberölésről, hanem ideológiai alapokon elkövetett emberirtásról kell beszélnünk, és ilyesmi nem ismétlődhet meg a demokráciákban. Egy, a témával foglalkozó konferencián Lucy Dawidowich társadalomtörténész így fogalmazott: *„Az »euthanázia« kifejezést a náciik egészen másképpen használták, mint mi. Ez egyszerűen olyan kódolt elnevezés volt, amelyet a náciik a fajilag »értéktelennek« tekintett különböző embercsoportok kiirtási programjának leplezésére és megszépítésére használtak. Ide sorolták az elmebetegeket, a deformáltakat, a szeniliseket vagy ezek kombinációit. Egyik területen és egyik esetben sem a beteg vagy a haldokló személy elviselhetetlen szenvedése miatt küldték halálba az embert, vagy azért, mert maga a beteg úgy érezte, hogy élete teljesen hasztalan. Egyik esetben sem kérte a beteg a halált. Az emberölést a beteg beleegyezése nélkül, a család tudta nélkül hajtották végre.”*

Nagy-Britannia

Nagy-Britanniában C. K. Millard doktor erőfeszítéseinek köszönhetően 1935-ben létrejött az Önkéntes Euthanázia Legalizálásáért Küzdő Társaság. A Társaságot, illetve a Társaság által a Lordok Házában előterjesztett törvényjavaslatot többek között a biológus Julian Huxley, a csillagász Sir James Jeans, H. G. Wales és G. B. Shaw tá-

mogatta. A javaslat szerint az önkéntes euthanáziát azokra kell korlátozni, akik vagy 21 éven felüliek, vagy gyógyíthatatlan és halálos betegségben szenvednek, amely súlyos fájdalommal jár, és akik két tanú jelenlétében aláírják az euthanáziát kérő dokumentumot.

1950-ben az Amerikai Euthanáziai Társasággal együttműködve az ENSZ Emberi Jogok Bizottságához több mint kétezer neves személyiség aláírásával kérvényt nyújtottak be. Ebben azt kérték, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába kerüljön be a gyógyíthatatlan betegségben szenvedők euthanáziához való joga (amennyiben a szenvedő számára már nincs értelme az életnek). Erre azonban addig nem kerülhet sor, amíg az országok saját törvényhozása nem ismeri el ezt a jogot.

A Lordok Házának benyújtott 1969-es Önkéntes Euthanázia-törvényjavaslatban pedig az állt, hogy az orvosoknak az olyan betegek esetében legyen joguk az euthanáziához, akik gyógyíthatatlan, halálos kimenetelű betegségben szenvednek, és akik legalább 30 nappal korábban jelezték: „jó halált” szeretnének maguknak. A törvényben azt is meghatározták, hogy milyen körülmények teljesülése esetén kérhetik az euthanáziát.

A Lordok Háza azonban 61 : 40 arányban elutasította ezt a törvényjavaslatot.

Hollandia

Hollandiában 1973-ban alakult meg az Euthanázia Társaság, miután egy orvosnőt súlyosan beteg édesanyjának megöléséért bíróság elé állítottak (Boven doktornő egy hét felfüggesztett börtönt kapott egy év próbaidővel). A tárgyaláson – amely precedens értékűvé vált – a bíróság kimondta, hogy a holland orvosok automatikusan mentesülnek a holland büntetőtörvény 293-as paragrafusára alapján indítható vád alól (ez tiltja az euthanáziát), amennyiben a beteg gyógyíthatatlan; fizikai vagy szellemi szenvedése embertelen; vagy határozottan kérte, hogy életének vessenek véget vagy segítsenek szenvedése megszüntetésében; vagy mert haldoklik és nagyon közel van a halálhoz.

Hollandiában a törvények kidolgozottsága elősegíti, hogy a lehetőségekhez mérten a lehető legkifinomultabb kontroll alá kerüljön a betegek, ápolók és orvosok kapcsolata. Maga a halálba segítés rituáléja is kidolgozott: ideje van a végső döntésnek (amely természetesen meggondolható és visszavonható), az elbúcsúzásnak és a távozásnak.

Az euthanázia így semmiképpen sem egy ember döntése és magányos cselekedete, hanem egy egész csoporté, beleértve a beteg hozzátartozóit is, akiknek ezáltal jelentősen könnyebb lesz a gyászt elviselniük és lezárniuk.

S éppen, mert meghatározott körülmények között – de csakis így – megengedett az euthanázia, sokkal kisebb a lehetősége annak, hogy bárki a saját, egyéni belátása alapján, akár őszinte szánalomból, akár

egyéb okból mások halálba segítése mellett döntsön. Hollandia példája azt az egyébként közhelyes lélektani alaptételt bizonyítja, hogy a problémák elfojtása, szőnyeg alá söprése helyett ezek feldolgozása, szabályozása, kanalizálása jóval hatékonyabb, értelmesebb, s egyúttal humánusabb megoldásokhoz vezet.

Forrás

Burleigh, Michael (1997): Pénzmegtakarítás tömeggyilkossággal: elmeorvosok, társadalom és euthanázia-program. In: Szembesülve a náci múlttal, Hajja & Fiai Könyvkiadó, Budapest
www.stop.hu

ZÁGONI MIKLÓS

Feminizmus és ökológia

Lévai Katalinnak az elmúlt évek egyik legjelentősebb szellemi-kulturális mozgalmáról, a feminizmusról írott tanulmányai (Esély 2000/1, 2000/2, 2000/5) és könyve (A nő szerint a világ, Osiris, 2000) inspiráltak arra, hogy feminizmustörténeti gondolatait továbbfűzzem, s más meghatározó ezredvégi sorskérdéseinkhez: az ökológiához (a zöldekhez, a környezetvédelemhez) való bensőséges viszonyában is megvizsgáljam.

Konrad Lorenz Nobel-díjas etológus írja: „Mivel az ember mindenfajta erkölcsi felelőssége értékfelfogásaiból táplálkozik, szembe kell szegülnünk azzal a járványszerű téveszmével, hogy csak a megszámlálható és megmérhető dolgok tartoznak a valósághoz. Meggyőzően ki kell mutatnunk, hogy szubjektív tapasztalási folyamataink a valóságosságnak ugyanazzal a fokával bírnak, mint minden, ami az egzakt természettudomány terminológiájával kifejezhető.” Egy példa: a háziasszony észreveszi, megérzi a ház vagy a család romlásának legapróbb jelét is, még mielőtt bármi mérhető vagy számszerűsíthető változás mérhetővé válna.

Azt gondolhatnánk, Lorenz ezen alapvető észrevétele megalapozza a „női tudományok” sorát, többek között a feminista ökológiát¹. E tudományok szakítanak azzal a – Lorenz által scientistának nevezett, és Galilei híres matematika-idézetétől eredeztethető – európai hagyománnyal („A Természet nagy könyve a matematika nyelvén van megírva”), amely kategorikusan kizár mindent a természettudományok köréből, ami nem írható le vagy fogalmazható meg a matematika nyelvén, s helyettük teret engednének a szubjektív, érzésre és esztétikumra alapozott megismerés számára. Lorenz világos érveket hoz amellet, hogy az esztétikai információ éppoly lényeges evolúciós tudásforrás, mint az értelmi tudás, ha a csapatomat nem ebbe, hanem abba az irányba vezetem tovább az ismeretlen erdő mélyén, ott a szép és csúf kategóriáiban éppúgy évezredesen rögzült biztonsági tapaszt-

¹ Az ökológia szót Ernst Haeckel német biológus alkotta meg 1869-ben, a görög *oikos* – háztartás, tűzhely – kifejezésből. A tudományág a Föld élőlényeiének és a szárazföldi-óceáni-légköri élettérnek a kölcsönhatásait egységes egésként vizsgálja.

talatok jelennek meg, mint a racionálisan indokolható magyarázatokban. Ha egy tájat, egy erdőrészletet szépnek találok, nem pedig taszítónak és félelmetesnek, az utólagos elemzés nagy valószínűséggel jobb helyválasztásnak is mutatja majd: átláthatóbb, kevésbé sötét, talán nem olyan szűk, jobb menekülési útvonalakat enged, egyúttal azonban rejtekhelyeket is kínál. A „tetsző” és a „nem tetsző” közötti választásokról ma már tudjuk, hogy jelentős mértékben genetikai kódok, nem pedig személyes tapasztalatok vagy kulturálisan tanult formák következményei. A rájuk alapozott tudás éppúgy valóságleírás, mint a modern természettudományok számszerűsített elemzéseinek sora.

Ez a felfogás mégis mind a mai napig ellentmondásos viszonyban áll a tudománycsinálás fősodrával: nem született meg egy emocionális alapú tudománycsinálás. De súlyos támadások érik magának a feminista mozgalomnak a történeti ága felől is, mondván: elfogadhatatlan már magának az alapgondolatnak a felvetése is, hogy tudniillik az emocionális gondolkodásnak a racionalitással való szembeállításakor bármilyen értelemben is a nőkre utalni. Az elképzelés valódi támogatást lényegében csak a zöld gondolkodók köréből kapott; ők viszont a jelenlegi környezeti világhozzásból való kibontakozás egyik legfontosabb lehetőségét látják benne.

I. A történelmi feminizmus

A korai történetnél meg kell emlékezni azokról az amerikai földtulajdonos hölgyekről (pl. Margaret Brent), akik az 1650-es években kísérelték meg, hogy bejussanak a Törvényhozásba, mondván: ha Angliában lehet „nő a király”, miért ne lehetne Amerikában nő a képviselő? Az újkori nőjogi mozgalmak „sikerre ítélt” megindulása nagyrészt *Mary Wollstonecraft*nak köszönhető, aki 1792-ben *A Vindication of the Rights of Woman* című munkájával komoly feltűnést keltett Londonban, s álláspontját a legfelső szellemi körökben is terjeszteni tudta, különösen, amikor később Shelley felesége lett (aki Keats-szel és Lord Byronnal a kor legnagyobb hatású költői közé tartozott); noha forradalmi hangütése miatt követeléseinek tartalma nemcsak akkor, de a későbbi viktoriánus Angliában is sokáig elfogadhatatlan volt. Úgyis szintén nem kerültek be Napóleon Törvénykönyvébe azok az elvárások, amelyeket a nagy francia forradalom (1789) idején a női republikánus klubokban követeltek: a szabadság, egyenlőség, testvériség elveinek nemtől függetlenül mindenkire érvényes kiterjesztését. Mindenesetre az Egyesült Államokban az ő harci szellemüket vitte tovább *Lucretia Mott* és *Elizabeth Cady Stanton*, akik a Women's Rights Convention 1848-as megszervezésével újtárra indították a modernkori női jogvédő mozgalmat. Ettől kezdve a történet egyenesen vezet a jól ismert szüfraszett-törekvéseken (Susan B. Anthony, Lucy Stone, Abby Kelley Foster, Ernestine Rose) és rabszolgaság-ellenes fellépéseken át

(Harriet Beecher Stowe, Julia Ward Howe, Clara Barton, Jane Addams, Carrie Chapman Catt) a huszadik század háborúellenes, majd polgárjogi-harcos törekvésein (Rosa Parks) át a hatvanas évek legújabbkori, és immár teljes körű társadalmi-szociológiai reformokat, pszichológiai felszabadulást és erkölcsi forradalmat is követelő harcaiig.

Ezek a törekvések a legutóbbi időkig mégis csak kisebb mértékben irányultak a társadalom *általános* megváltoztatására, a szociális egyenlőtlenségek javítására, sokkal inkább a *nők* saját jogegyenlőségének kivívására, a munkahelyi diszkrimináció csökkentésére, majd később a szexuális elnyomás feloldására. E mozgalmak eredményei teremtették meg az alapot a modern feminizmus hetvenes, nyolcvanas években kezdődő *második fokozatának* beindulásához, amikor a követelés immár *az egész társadalom* maskulin erőszakosságának és férfias, versengő radikalitásának finomítására, tompítására irányulhatott. Kétségtelen azonban, hogy a két fázis közötti ellentétek ma is hangsúlyosan fennállnak, és ez első, a női jogegyenlőségért való harc céljai és eszközei gyakran összeütközésbe kerülnek a második szakasz, az ökoszociális érzékenységgű társadalom kialakításáért folyó küzdelem eszközeivel és módszereivel.

II. A második fázis

A feminizmus irányváltása a speciális női egyenjogúsági követelésektől az általános társadalmi-gazdasági „macsóizmus” ellenzése felé egyértelműen a környezetvédő mozgalmak hatvanas, hetvenes évekbeli felbukkanásához köthető. A korai zöldek először csupán egy másik alternatív csoportot láttak a feministákban, s így csak lazán, távoli szövetségeseknek tekintve őket, kapcsolódtak hozzájuk, kevésbé a felismert tartalmi azonosságok, mint inkább „az ellenségem ellensége a barátom” elv alapján. A szó szerinti fordulópontra *Fritjof Capra* osztrák származású kaliforniai fizikus *Fordulópont* című bestsellere hozta meg (*The Turning Point*, Simon & Schuster 1982).

A mű korunkat mint az általános világkrízis állapotát határozza meg (s megállapíthatjuk: ebben az 1980-as évektől máig alapvető változás nem történt: amennyit javult az emberiség biztonsági helyzete a két világrendszer nukleáris szembenállásának megszűnése után, annyit romlott a természet állapota és nőtt a környezeti veszély). Capra a szegény és a gazdag országok közötti különbségek gyors növekedéséről, az emberiség eddig példátlan szétszakadásáról, a nagyvárosi bűnüzésről, alkoholoról és drogról, a politikai moralitás felborulásáról, az egészségügyi válságról, a mentális betegségekről, etikai céltevesztésről, valamint a gazdasági és környezeti krízis növekedéséről beszél. Mint mondja, az ezek ellen fellépő alternatív csoportok, de az (egészségügy, oktatásügy megjavítását, reformját célzó) állami beavatkozások is csupán felszíni kezelést, tüneti terápiát kínálnak, holott magát az okot, a társadalmi berendezkedés magvát, civilizációs gyö-

kerét kell feltárnunk és megértenünk. E gyökereket pedig a nyugati civilizációt tartó kulturális-tradicionális oszlopok egyensúlyának felborulásában látja. Capra a tao filozófiájának szimbólumait használja a két fő civilizációs forrás leírására: a *jint* és a *jangot*. Könyvében mellett érvel, hogy ezek szimmetriája képes volna a társadalmat dinamikus egyensúlyban tartani, a nyugati civilizáció azonban az elmúlt háromszáz év során felborította ezt az egyensúlyt és következetesen a jang erőket és értékeket részesítette előnyben. A jinhez és a janghoz rendelhető meghatározások Capra szerint a következők:

JIN	JANG
feminin	maszkulin
egyezkedő	parancsoló
felelős	agresszív
együttműködő	harcoló
intuitív	racionális
szintetizáló	analizáló

Végigtekintve társadalmunk működésén, mindenütt a jang túlsúlyát észlelhetjük. A női és férfi szerepek és értékek egyensúlya helyett a férfiasság dominál; a megegyezésre való törekvés helyett a parancsuralmi, hatalmi politizálás érvényesül kicsiben és nagyban; a felelősségvállalás és az előrelátó döntés helyett az agresszív érdekérvényesítést látjuk; a különféle társadalmi erők együttműködése helyett a versenyszellem és a harcias kihívás a felhajtóerő; világképünkben a beleérző-együttérző, esztétikus-emocionális, valamint a számszerűsítő-logikus értelmi-rationális döntések együttműködése és szintézise helyett kizárólag a túlhajtott érdekracionalitás győzedelmeskedik; egyáltalán az ellentétek egységét kereső és magasabb szintézisben feloldó gondolkodás helyett mindent elsöpör az analitikus-érvelő, a „győzedelmes argumentum” felé törő logika.

Capra részletes történeti és társadalmi körképet nyújt tézisei alátámasztására. A nyugati kultúra technicista-rationális túlsúlyát a newtoni fizika forradalmától – illetve az azt előkészítő Galilei–Descartes-féle gondolkodásmódtól – származtatja, de meggyőződésem szerint hivatkozhatna akár civilizációnk két ókori oszlopára, Platón és Arisztotelész kettősségére is. Platón dialógusaiban mindkét fél szóhoz jut, és vitájuk egyensúlyában egy magasabb egység kerül kifejeződésre, míg Arisztotelész rationális analízisek révén jut el metafizikájához. Logikája, melyet az Organonban fejt ki, elemző-deduktív, szillogizmusai a „tertium non datur” elvét érvényesítik; míg Platón az ellentéteket megengedő és kezelni képes dialektikus logikát használja. Platón Ideatanában egy szellemi természetű lényeg-fogalmat fejt ki, Arisztotelésznél a lényeg teljesen evilági, materiális. Kettejüknek a mind a hellenisztikus korban, mind a középkorban érvényesülő vitatkozó egyensúlya csak Aquinói Szent Tamásnál borul fel egyértel-

műen Arisztotelész javára, s valóban innen számítható az európai szellem vonzalmainak eltolódása mindazon elemek felé, amelyeket Capra mai világkrízisünk fő okozóiként ismer fel.

Capra gondosan rámutat a történeti csomópontokra. Descartes filozófiájában kerül át a hangsúly a MI-ről az ÉN-re: ÉN gondolkodom, tehát ÉN vagyok. Holott ha valami, akkor a gondolkodás közösségi-szociális termék, ezért a MI visszaszorítása éppen ezen a ponton különösen igazságtalan és fájdalmas. Tőle származik az elme teljes és tudatos önkrontröllja lehetőségének víziója is – amelyet majd csak Freud meri két évszázaddal később megkérdőjelezni a tudattalan (a descartes-i önkrontröll által közvetlenül elérhetetlen) tartományok létezésének felismerésével (éppen azért az álom a legfőbb út² ezen területek feltárásához, hiszen ilyenkor a tudat öntudat nélkül működik). Szintén Freud fogalmazza meg, hogy a szexualitás olyan determinációkat ad a személyiséghez, amelyek alapvetően a descartes-i tiszta belátású ész tartományán kívül esnek³. Newton kezében bontakozik ki és épül teljes világképpé ez a mechanicisztikus látomás: a világot apró, élettelen atomokra bonthatjuk, s ezekből a dolgok újra és tetszőlegesen, szabadon felépíthetők. Capra szerint a nyugati civilizáción mára teljesen elhatalmasodott „szétszerelési és összerakási” technicista mánia innen eredeztethető. Ezért gondoljuk, hogy minden és mindenki elmozdítható és kicserélhető – a gyerek például az iskolájából, a közösségből szabadon kiemelhető és racionális érvek alapján egy másik, „jobb”-nak mondott iskolába átemelhető; a házaspárok elemei tetszőlegesen, pillanatnyi érdek alapján csereberélhetőek; semmihez, sem a munkához, sem az otthonhoz nem fűz senkit „belső” kapcsolat, ezek egy racionális szerkezet érzéketlen elemei, ahol csakis a működés hatékonysága és a versenybeli sikeresség a szempont.

Capra ezekben látja korunk összes belső feszültségének forrását, a pszichés problémák elterjedését, a társadalmi magány tömegessé válását, egyáltalán a lélek és az érzelem teljes kiiktatódását a társadalmat vezérlő elvek és kulturális alapformák közül. És innen ered a természetet kizsákmányoló, pusztító bánásmód is: csupán élettelen tárgyat, a hasznunkra való nyersanyagok forrását látjuk benne, nem észlelve élő egységét, azon magasabb létforma értékét, amelynek saját fajunkat és egyéni életünket is köszönhetjük. Ha nem értjük meg, hogy a földi evolúciós folyamat „értelme” nem az individuális, atomizálódott emberi lény számító haszontermelése és egyéni öntudata szabadnak hitt kibontakozása, hanem a Föld ezen egyediségében levő, teljes érték fenntartása és megőrzése, akkor ennek a legrövidebb távon e civilizáció összeomlásához kell vezetnie.

A természethez való viszonyunk az újkori tudományban – ezt

² Freud a „királyi út” kifejezést használta (a szerk.).

³ Bár Freud nem húzott éles és merev választóvonalat a tudattalan és a tudatos közé, mert így nem lett volna értelme a pszichoanalízisnek, amely a kettő közti kiegyezést segíti, és a szublimációnak, amely az ÉN és a MI közötti civilizációs érintkezés egyik záloga (a szerk.).

Capra mellett több más szerző is vizsgálja – expliciten is maszkulin, ahol a külvilág mint meghódítandó (s ha ellenáll, megerőszakolandó) nő jelenik meg. „Hatalom a természet fölött”, „behatolás a természet érintetlen rejtekébe”, „fellebbenteni Természetanya titkairól a fátylat”, „ellenállását megtörni”, „legyőzni”, „leigázni”, „urává válni”, „szolgálatunkba hajtani” – mindezek a legmegszokottabb, legtipikusabb szófordulatok azon kutatók, tudósok, mérnökök szövegeiben, akik az elmúlt egy-két évszázadban meghatározói voltak a nyugati tudomány kialakulásának. Hol vagyunk ma már a klasszikus görögség szemlélődő természetismeretétől vagy a keleti kultúrák meditatív valóság-megértésétől? De hol Bacon 1600-as évekbeli mérési-kísérleti módszereitől is? Ma a fizikusok már „bombázzák” az atommagot, Ernst Rutherford atomkutató „katonai támadási startégiákról” beszél, amelyekkel „áttörhetjük a természet utolsó védvonalait is”. (Kiváló példák sorát hozza *Brian Easlea: Fathering the Unthinkable: Masculinity, Scientist and the Nuclear Arms Race*, PlutoPress, London, 1983.) Úgy tűnik, véglegesen feladtuk a középkor organikus világgképét, amely még az ökológiai értékrendet elősegítő értékrenddel rendelkezett – mondja Capra, s itt egy berkeleyi tudományfilozófustól idéz: (a középkorban) „a földnek mint élő organizmusnak és tápláló anyának a képe olyan kulturális kényszerként működött, amely korlátozta az emberek cselekvési lehetőségeit. Egy anyát senki nem öl meg könnyedén, nem ás le belé aranyért, nem csonkítja meg a testét ... Amíg a földet élőnek és érzőnek tekintették, az erkölcsi emberi magatartás megszegéseként fogták fel, ha kárt tettek benne.” (*Carolyn Merchant: The Death of Nature*, 1980, Harper & Row.)

Ma mindennek a mentalitásnak már nyoma sincsen. A természet-hez való viszonyunk az elmúlt húsz évben a romlás további vészes kibontakozását és felgyorsulását hozta magával. Apokaliptikus környezeti látomásához újabb tényezők társultak, melyek a feminista társadalomkép és az ökológia sürgető és szükségszerű – bár nem problémamentes – összekapcsolódását feltételezik. A jin és jang felsorolt tényezőihez *Daniel Quinn* híres regénye, az *Ismael* (Föld Napja Alapítvány Kiadó, 1994) egy újabb, alapvető fontosságú párost tett hozzá: a *megőrzők* és az *elvezők* kettősségét. Az első egy egyensúlyi, természetközeli társadalom és civilizáció jelzője, amely képes hosszú távú együttélésre a Föld ökológiai rendszereivel, míg a második a mai társadalom, amely a természettől mindent elvesz, ostoba és öngyilkos módon még azt is, amire önmaga fenntartásához és újratermeléséhez szüksége volna. Több olyan lokális példát ismerünk a civilizáció történetéből, amikor egy nép nem fenntartható módon használta fel természeti erőforrásait, s kiirtva a fákat és az állatokat, a tönkrement földön éhenhalt és kipusztult maga is. A jelenben, amikor immár ezt globálisan is képesek vagyunk megismételni, csak egy radikálisan ökofeminin szemléletű társadalom, egy új, egyensúlyi *matri-patriarchátus* jelenthetne esélyt. Ennek kialakítására azonban nagyon rövid

időnk maradt: a romló klimatikus tendenciák, az elszennyezett légkör és föld alig engedélyez egy pár generációnyi próbálkozást ehhez.

A belső tényezőkhöz visszatérve szintén egy kétezer éves civilizációs történet fordulópontjához értünk. Úgy tűnik, a mai globalizált versenyvilágban az ősi törvények nem érvényesek többé: áthágásuk immár túlélési kényszerré, tömeges társadalmi szabállyá, sőt, követhető értékrenddé válik. „Ne kívánd meg felebarátod vagyonát, feleségét”? Dehogyanem! Tedd tönkre, szerezd meg, vedd el; jó kaland, „önmegvalósító kihívás” az egyéniségednek! „Ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel”? Ugyan: az a gyengeség jele. Lőj vissza puskával, rakétával azonnal, s „hős” leszel. „Segíts a gyengébbnek, az elesetteknek”? Ellenkezőleg: ma a kötelező szülői jótanács éppen a fordítottja: „Te csak menj fiam előre, ne törődj senkivel!” A közösségi játékszabályok felrúgása pillanatnyi egyéni előnyökért régen is előfordult, *de sohasem vált a cselekvés erkölcsi szabályává*. A mai versenyvilág azonban *kötelezően* írja elő a *győzni, bármi áron* elvét; s valóban, a győzelem árát és hátterét firtatni immár *illetlenség*. Íme, az illemszabályok történetileg páratlan sebességű megváltozása, ami egy társadalmi összeomlás egyértelmű jele: ezen elv ugyanis a kanti értelemben nem tehető imperatívusszá: általános követése a közösség pusztulásához – nem morális, hanem fizikai pusztulásához, a legerősebbek fennmaradásához és minden más „emberi” tényező szelekciós kihullásához – vezet. Egyszerűbben szólva, eldobható mindaz az érték és tudás, amit például a Mátyás király körüli népmesekincs hordoz a jó megjutalmazásáról és a gonosz bűnhődéséről; mindennek a mai világban egyszerűen már *nincs értelme*. Ez valódi kulturális fordulat, azt gondolom, mindannak az összeroppanása, amit mindeddig hagyományosan a „társadalom” fogalmán értettünk.

Egy érdekes pszichológiai teszt bizonyítja, hogy a morális szabályok áthágásával való előrejutás és az erkölcsi kötéseknek a „legfeljebb beperel” elvével való jogállami helyettesítése csupán egy mestersegesen ránk kényszerített elv, melyet az emberek csak a fennálló alternatíváinak hiánya miatt fogadnak el, de a mélyben a szociális egyenlőség iránt igen erős kötődés maradt fenn a több évtizedes ultraliberalizmus után is. Eredetileg a formális logikai készségek vizsgálatára találták ki az alábbi tesztet (P. C. Wason és P. Jonhson-Laird, szerk.: *Thinking: Readings in cognitive science*. Cambridge University Press, 1977). Legyen négy kártyánk, mindegyiknek egyik oldalán egy szám, a másikon egy betű. Az elénk helyezett kártyákon az alábbi jeleket látjuk: E, K, 4, 7. El kell döntenünk, hogy igaz-e az alábbi szabály: ha a kártya betűs oldalán magánhangzó van, akkor a másik oldalán páros szám áll. Melyik kártyát fordítanánk meg, hogy a szabályt igazoljuk (vagy megcáfoljuk)? Feladat, hogy minél kevesebb fordítással érjünk el eredményt. Nos, ez nyilvánvalóan egy formállogikai feladat, „HA–AKKOR” jellegű kapcsolatot kell verifikálnunk. Ha az olvasó bizonytalan a válaszban, ne csodálkozzék, az eredeti Wason-

teszt során pszichológushallgatók (azaz általában tanult, de a formális logikában nem járatos) kísérleti személyeknek összesen 4 százaléka adta meg a helyes választ. De természetesen a mi szempontunkból nem ez az érdekes. Ugyanez a feladat ugyanis vizsgálható más feltételek között is, amikor a betűk és a számok helyett más jelek vagy akár összefüggések szerepelnek, de oly módon, hogy a feladat formállogikai szempontból *azonos* legyen. Például: a páros szám helyett szerepeljen ez: „18 évesnél fiatalabb”, páratlan szám helyett ez: „18 évesnél idősebb”; a mássalhangzó és a magánhangzó helyén pedig álljon ez: „kiszolgálják alkohollal”, ill. „nem szolgálják ki alkohollal”. (Mikor sérül az alábbi szabály: „18 évesnél fiatalabb embert nem szolgálnak ki alkohollal”: ha 18 évesnél idősebb és kiszolgálják; ha 18 évesnél idősebb és nem szolgálják ki; ha 18 évesnél fiatalabb és kiszolgálják; ha 18 évesnél fiatalabb és nem szolgálják ki?) Egy ilyen megfogalmazásban a feladatot már 70 százalék közüli biztonsággal oldják meg az emberek. Más, életszerű és kevésbé életszerű szövegekkel is elvégezték a kísérletet.

Az eredményben az az érdekes, hogy nem érvényesül a „minél életszerűbb, annál könnyebb a megoldás” elve. Ugyanis az egyformán életszerű feltételek között is jelentős különbségek mutatkoztak a megoldás sikerességében. Számomra az a megfigyelés az igazán megfontolandó, amelyet egy kutató így fogalmazott meg: a Wason-teszt megoldása akkor a legeredményesebb, ha *szociális csalás lelepleződik le*. Magyarán: kognitív apparátusunk arra van a leginkább „kihegyezve”, hogy a szociális igazságtalanságot vegye észre; ezen körülmények közepette oldják meg a feladatot a legbiztonságosabban, lényegében az előképzettségtől függetlenül. Vagyis talán nem vonok le megengedhetetlenül általánosító következtetést, ha azt állítom, hogy a „Ne törődj azzal, ahogyan a szomszédod gazdagodik” elve olyan szociális bekódoltságainkat roncsolja, amelyek pusztítása végső soron a társadalom erőszakos és mesterséges pszichés megbetegítéséhez vezet.

III. Jelenkor és kibontakozás

A történeti feminizmus által sikerre vitt törekvések tehát ellentétben állnak az ökofeminista értékrendszerrel: ahogyan a női jogok története kiteljesedett s ahogy a női egyéniség kibontakozásának szabadsága érvényesült, úgy erősödött tovább társadalmunk maskulin jellege: a feminin oldal képviselője – ahelyett, hogy megerősítést nyert volna – lényegében elfogyott. Akár azt is mondhatnánk, a győzedelmes feminizmus következtében hatmilliárd ember él és harcol férfiként a Földön. Sőt, nehezen megszerzett egyenrangúsági jogaikból az öntudatos női vezetők alig akarnak engedni: környezetvédelmi szempontból gyakran nehezebb partnerek a férfiaknál. Épp ezért az ökofeminista irányzat az ellenkező célt tűzi ki: egy olyan feminista mozgalmat, amely a nők egyenjogúsodását nem elférfiasodásukban, hanem saját-

ságaik megőrzésében és a társadalom átalakításában, nőiesítésében látja.

Mindazokat a civilizációs-kulturális tüneteket, amelyeket Capra mint a maskulin tényezők túltengését írja le, Konrad Lorenz szinte tételesen végigveszi, s immár mint genetikus-etologikus hanyatlásunkat írja le (*Ember voltunk hanyatlása*, Cartafilus Kiadó, 1996, eredeti: *Der Abbau des Menschlichen*, Piper & Co. München, 1988) anélkül, hogy Capra munkáját ismerné. Ez mutatja, milyen erőteljes, szembezőkö korjelenségről van szó.

Lorenz sokrétű és gazdag érveléséből a veszélyek három fő csoportját kiemelve és leegyszerűsítve az *érzékelés* eltompulása, a *megítélések* torzulása és a *sokféleség* elvesztése említhető. A legegyszerűbb példákkal élve, a halál és a gyilkosság képei olyan mennyiségben áradnak például a gyerekekre az újságok címdaláról, a televízióból és a mozikból, hogy a serdülőkorukra teljesen elvesztik morális érzékenységüket, összeroppannak és tönkremennek benne azok a gátak, amelyek a vér és a szétroncsolt emberi test látványát taszítónak, ezért elkerülendőnek mutatják számunkra. Mindez egy többmillió éves fejlődés eredményét rombolja le néhány évtized alatt, amihez genetikailag lehetetlen – és elképesztően káros lenne – idomulni. Egy kifinomult érzékelését elvesztő faj azonban sokkal sérülékenyebb a legkisebb környezeti változásra is, ami felé az emberiség pedig immár a leghatározottabb léptekkel elindult.

Deformálódik a megítélőképességünk is, az egyéni értékelés szerepe elhalványul, helyette a média, a virtuális vizualitás és a külsőleg rángerőszakolt értékrend veszi át az irányítást: a reklám, a végletekig feszített versenyszellem, a mindenáron való sikerorientáció, a számszerűsített, pénzben mért győzelem, a piaci viszonyoknak minden emberi területre való kiterjeszkedése. A különféle társadalmi csoportok immár nem kulturális összetartozásuk, hanem vagyoni helyzetük alapján alakulnak ki. Mindezzel összefüggésben legyengült a tűrőképességünk, hisztérikusan reagálunk a legkisebb fájdalmakra, nincs eszközünk a vereség elviselésére, sem a csúfnak mint esztétikai kategóriának az elfogadására; mindent eláraszt a „kellemesség” igénye, az egész napos lágy zene, az örök és hazug mosolygás; képtelenek vagyunk szembenézni a tragikummal, mert ha találkozánk vele, immár nem lenne erőnk a feldolgozására. A valóság a maga közvetlenségében a civilizált emberiség számára nem elviselhető többé.

Végül, mindezek keretként és eredményeként, végbemegy egy rohamos kulturális és biológiai homogenizáció, megszűnik a fejlődés és a szelekció elemi feltételeként szükséges sokféleség, ami rohamosan tönkretesz mind a környező élőlények, mind saját magunk génállományát, amin tömegméretekben semmiféle genetikai manipuláció nem segít (ez utóbbi csak a multimilliomosok passziója és privilégiuma lesz); valamint elvesznek azok a több évezredes kulturális kész-

ségek, amelyek lehetővé tették az új helyzetekhez való idomulást és azok feldolgozását.

Kiegészíthetők ezek további olyan jegyekkel, mint a bírvágy és a hatalomvágy egymást erősítő, öngerjesztő ördögi köre, amely a 20. század során a hatalom- és vagyonkoncentrációnak olyan mértéktelen növekedéséhez vezetett, hogy az már sem egyéni viselkedési mintákkal, sem közösségi kontrollal nem kezelhető.

Ezek nem pusztán általános civilizációs betegségek, hanem konkrétan ehhez a társadalmi formációhoz kötődnek. Azért volt érdemes rövid áttekintést adni róluk, mert a jövőre, a kibontakozás lehetőségeire való utalások Lorenznél jól kitapinthatóan az ökofeminizmus fogalmköre felé mutatnak – noha maga Lorenz nem említi a feminizmust semmilyen formájában.

A jövőt illető optimizmusa elsősorban a *nevelés* megváltozásán múlik. Minden történelmi kétely és pesszimizmus ellenére Lorenz hisz abban, hogy az új generáció még mindig „tiszta lappal” lép be a civilizációba, azaz hogy a család képes lehet megfelelő és jó irányú ráhatással kivezetni a gyerekeket az ördögi körből. Itt a természettel való kapcsolat, a természetes emberi érzelmek kinyilvánítása, az élet, a szép és a jó ápolása az elsőrendű fontosságú, szemben az értékmentes, szaktudásalapú, technicista világgéppel. Egy egészséges érzelmvilágú gyermek később mindent könnyedén meg tud tanulni, amire majdan szüksége lesz, fordítva azonban az út nem járható; az agyon-tanított, érzelmentes kisgyerekből nem lesz teljes életű felnőtt. Mentésíteni kell őket a reklám parancsoló és lélekölő hatása alól, amennyire csak módunkban áll, s lehetővé tenni számukra az önálló értékítélet képességének kifejlődését. Meg kell engedni a szenvedő teremtményekkel való együttérzésre, az empátiára és a szimpátiára való alkalmasság kibontakozását, amit ma a gyengeség jelének, férfiatlan dolognak tart a ránk kényszerített közfelfogás. A közöny, az individuális elfordulás, a „csak magaddal törődj!” nagyon is gyakori volt a történelemben, de egyetlen kor sem merészelt társadalomszervező elvvé, átadandó pedagógiai értékke emelni. Világtörténetileg példátlan az az erőszakosság, ahogyan a média ma az érzéketlen gyilkológép figuráját mint példaképet, mintát állíthatja be. Lorenz nem mondja ki, de én úgy látom: az itt elvárt irányú nevelési fordulatban elsősorban a családra, azon belül is az anyára kell számítani, az iskolában pedig leginkább a női tanárookra. (Ezen a ponton hasznos lehet a pedagógiai pálya elnőiesedése.)

A racionalitás, az információ és a kommunikáció korában eddig nem látott mértékben megnövekedett a *hazugság* lehetősége. Ez gyakran nem csupán az igazsággal ellentétes közlés, hanem a torzítás, a csúsztatás, a közmegegyezéstől szándékosan eltérő fogalomértelmezés, ahol a részletes leleplező analízisre nincs lehetőség – s kellő nyelvfacsarással az is visszaverhető –, hanem csak világosan érezzük a hamisságot. Mármost ennek intézményesülése a politikai közbe-

szédben tömegeket fordít el a politikától („úri huncutság”), s míg a férfiak inkább részt vesznek a logikai átverősi játékában, a nőket emocionálisan jobban zavarja a tehetetlenség érzése, miközben nyilvánvalóan és világosan *érzik* a szavak mögött a hazugság szándékát. Amikor Lorenz a betegség és az egészség, a hazugság és az igazság, a romlás és a harmónia jelei közötti különbségtétel képességének fontosságát és jogaiba való visszahelyezésének nélkülözhetetlenségét tárgyalja, lényegében ismét arra int, hogy egy alapvető társadalmi köztösvet sorsa a nők kevésbé leromlott, jobban megőrzött ösztöneinek kezében van.

Mint már említettük, a szociális csalás avagy a hazugság leleplezésére igen erős a magunkkal hozott genetikai készlet. Kétségtelen, hogy sok állat él tettető vagy elleplező viselkedésmóddal; jól ismert a magát könnyű prédának tettető kacsamama esete, aki a ragadozó figyelmét magára vonja, míg fiókái elmenekülnek. Van olyan rókanőstény, amely veszélyhangot hallat, hogy kölykeit elugrassa magáról, ha már úgy érzi, hogy nagyon a terhére vannak. De igen jól látható az állatok dühödt reakciója, amikor rájönnek átveretésükre. Szintén Lorenz ír le egy esetet, amelyben egy ápolójára támadó gorillát úgy fogtak el, hogy valaki hirtelen riadt tekintetét vágva az állat háta mögé nézett; amikor a gorilla reflexszerűen maga is hátrafordult, ápolóját kimentették és az állatot bezárták. A gorilla azonban rájött, hogy becsapták, és Lorenz szerint ekkor olyan dühkitörést produkált, amilyet ilyen állat még soha. Amikor megértette, hogy őt hazugság, csalás révén győzték le, ez végtelen indulattal töltötte el. Mármint mindennapi létünkben a politikai propaganda és a reklámpszichológia révén folyamatos és nyilvánvaló átverettetések végeláthatatlan sorozatában van részünk, amelyeket túrni mint „jó fogyasztóknak” egyenesen társadalmi kötelességünként tüntetik fel. Nyilvánvalóan súlyosan beteg az a közösség, amely hagyja, hogy hipnotizált médiumként külső hatalmak irányítsák az életét. Hiába jók egy társadalom számszerűsíthető, mérhető mutatói, ha működése undort kelt, ha emocionálisan taszít. Hogy ez ellen a társadalmi betegség ellen hol és hogyan lehetne hatékonyan felvenni a harcot, arra már Lorenznek sincs elképzelése.

Magam szeretném azt remélni, hogy egy nem-elférfiasodó, hanem inkább a női jelleget kibontakoztató, a racionális mellett az érzelmi tudásra is építő, ökofeminista mozgalom képes lehet egy fenntartható formációba visszaterelni a ma vakvágányon a Természet ellenében vesztébe rohanó, túlfűtött maszkulin gőzmozdonyt.

Ajánlott olvasmány

a történelmi feminizmushoz:

- Altbach, Edith H. (1980): *From Feminism to Liberation*, Cambridge.
- Ashworth, Georgina, szerk. (1995): *A Diplomacy of the Oppressed: New Directions in International Feminism*, Zed Books, London and New Jersey.
- Bruijn, J. G. M. de and Derksen, L. D., szerk. (1993): *The Women's Movement: History and Theory*. Ashgate Pub. Co.
- Buhle, Mary-Jo and Paul, szerk. (1978): *The Concise History of Woman Suffrage: Selections of the Classic Work of Stanton, Anthony, Gage, and Harper*. Illinois, A kezdetektől 1920-ig.
- Chafe, William (1972): *The American Woman: Her Changing Social, Economic and Political Role, 1920–1970*. Oxford University Press.
- Chafetz, Janet és mások (1986): *Female Revolt: Women's Movements in World and Historical Perspective*, Rowman & Allanheld.
- Cooper, James and Sheila (1973): *The Roots of American Feminist Thought*. Allyn and Bacon.
- Daley, Caroline and Nolan, Melanie (1994): *Suffrage and Beyond: International Feminist Perspectives*, New York University Press.
- Deckard, Barbara Sinclair (1983): *The Women's Movement: Political, Socio-Economic and Psychological Issues*. 3rd Edition, Harper.
- Fitzpatrick, Ellen (1990): *Endless Crusade: Women Social Scientists and Progressive Reform*, Oxford University Press.
- Foner, Philip (1979): *Women and the American Labor Movement*. Free, 1979–80.
- Griffin, Gabriele, szerk. (1995): *Feminist Activism in the 1990's*. Taylor & Francis.
- Kraditor, Aileen (1981): *The Ideas of the Woman's Suffrage Movement, 1880–1920*. Norton.
- Lévai Katalin (2000): *A nő szerint a világ*, Osiris Kiadó, Budapest
- Mackenzie, Midge, szerk. (1975): *Shoulder to Shoulder: A Documentary*. Knopf.
- Meyer, Donald (1985): *Sex and Power. The Rise of Women in America, Russia, Sweden, and Italy*. Simon & Schuster.
- Mitchell, Juliet and Oakley, Ann, szerk. (1986): *What is Feminism?* Pantheon.
- Nicholas, Susan Cary és mások (1986): *Rights and Wrongs: Women's Struggle for Legal Equality*, 2d. ed.
- Smith, Ralph E., szerk.: *The Subtle Revolution: Women at Work*. Urban Institute.
- Stacey, Margaret and Price, Marion (1981): *Women, Power and Politics*. Methuen.
- Steinem, Gloria (1983): *Outrageous Acts and Everyday Rebellions*, Holt.
- Wallace, Phyllis A. (1980): *Black Women in the Labor Force*. MIT.

az ökofeminizmushoz:

- Adams, Carol, szerk. (1993): *Ecofeminism and the Sacred*. New York: Continuum: 119–132.
- Alaimo, Stacy (1994): „Cyborg and Ecofeminist Interventions: Challenges for an Environmental Feminism.” *Feminist Studies* 20, no. 1, Spring: 133–52.
- Alcoff, Linda and Potter, Elizabeth (1993): *Feminist Epistemologies*. New York: Routledge.
- Biehl, Janet (1991): *Rethinking Ecofeminist Politics*. Boston: South End Press.
- Braidotti, Rosi, Charliewicz, Ewa, Hävscher, Sabine and Wieringa, Saskia (1994): *Women, the Environment and Sustainable Development: Toward a Theoretical Synthesis*. Atlantic Highlands, N. J.: Zed Books.
- Buege, Douglas (1992): „Epistemic Responsibility to the Nature: Toward a Feminist

TANULMÁNYOK

- Epistemology for Environmental Ethics." American Philosophical Association Newsletter on Feminism and Philosophy 91, Spring: 73–78.
- Cheney, Jim (1987): „Eco-Feminism and Deep Ecology." Environmental Ethics 9, no. 2: 115–45.
- Crittenden, Chris (1998): „A Defense of Ecofeminist Perspectives." Environmental Ethics 20, no. 3: 247–263.
- Cuomo, Christine (1994): „Ecofeminism, Deep Ecology, and Human Population." In Ecological Feminism, ed. Karen J. Warren. New York: Routledge: 88–105.
- Diamond, Irene and Orenstein, Gloria Feman, szerk. (1990): *Reweaving the World: The Emergence of Ecofeminism*. San Francisco: Sierra Club.
- Gaard, Greta (1998): *Ecofeminists and the Greens*. Philadelphia: Temple University Press.
- Goleman, Daniel (1995): *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More than I.Q.* New York: Bantam Books.
- Kelly, Petra (1994): *Thinking Green! Essays on Environmentalism, Feminism, and Nonviolence*. Berkeley, Calif.: Parallax.
- Warren, Karen J. szerk. (1994): *Ecological Feminism*. New York: Routledge.
- Warren, Karen J. szerk. (1996): *Ecological Feminist Philosophies*. Bloomington: Indiana University Press.
- Warren, Karen J. szerk. (1997): *Ecofeminism: Women, Culture, Nature*. Bloomington: Indiana University Press.

BUDAI ISTVÁN

A szociálismunkás-képzés dilemmái a tanterv- és képzésfejlesztés tükrében

A tanulmány egy olyan, nagyobb kutatás része, amely a magyarországi szociálismunkás-alapképzés fejlődési tapasztalatait, értékeit, eredményeit, erős és gyenge pontjait, nehézségeit, ellentmondásait, dilemmáit és ezek összefüggéseit vizsgálja. A kutatás során egyebek közt négy különböző, egymásra épülő és egymásból következő interjú sor készült: elsőként nem strukturált, második és harmadikként egy-egy strukturált és negyedikként fókusz-group kérdéseket tettek föl a kérdezők. Jelen tanulmány a szociálismunkás-képző iskolák szakvezetőivel lefolytatott, nem strukturált interjúk tapasztalatait mutatja be és elemzi.

A bevezető vizsgálatnak tekintett, nem strukturált interjúk felvételének, elemzésének és kiértékelésének céljai az alábbiak voltak:

– *Általános tájékozódás* a magyar szociálismunkás-képzés helyzetéről, fejlődési trendjeiről, tapasztalatairól, erős és gyenge pontjairól, dilemmáiról. Arról, hogy milyen folyamatok zajlottak le a magyarországi szociálismunkás-képzés első tíz évében a különböző tantervfejlesztő tevékenységek és a tantervi változtatások következtében.

– *Hozzájárulás* a magyar szociális munka, a szociális szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés viszonyának feltárásához. Kérdés például, hogy mennyiben igazolható a magyarországi szociális munka gyakorlata és a képzés közötti ellentmondásos viszony?

– *Információszerzés* az interjúalanyok gondolkodásáról a képzés jövőjét illetően, továbbá az interdiszciplináris és interprofesszionális szemlélethez való viszonyáról.

– Mindezek kiindulópontként szolgáltak a később sorra kerülő interjúk felvételéhez. A nyílt kérdésekből álló *nem strukturált interjú vezérfonala* három fő témakört érintett.

Mi történt az interjúalany iskolájában a tanterv- és képzésfejlesztést illetően a képzés kezdete óta?

1. Mi történt a legutolsó tantervi változás folyamán?

TANULMÁNYOK

2. Milyen terveik vannak a jövőre vonatkozó tanterv- és képzés-fejlesztést illetően?

Az interjúalanyok az interjú vezérfonalát a felvétel előtt megkapták, alaposan tanulmányozhatták és érdemben felkészülhettek a válaszciklusra, melyeket 1999. január–március között vettünk fel. (Az interjú-vezérfonalat a melléklet tartalmazza.)

Hat magyar iskola szakvezetőjével vettük fel a *nem strukturált interjúkat*. Mivel a kutatás a magyar szociálmunkás-képzést néhány külföldi iskola háttérében vizsgálta, így egy német és egy angol szociálmunkás-képző kurzus vezető személyisége is az interjúalanyunk volt.

A hat magyar interjúalany kiválasztásának szempontjai az alábbiak:

1. az interjúalanyok mindegyike a kezdetektől (1989–1990-től) a mai napig közreműködött vagy közreműködik a képzésben: az előkészületekben, az első tantervi irányelvek kimunkálásában, a képzések felállításában, megszervezésében és jelenleg is különböző stúdiomokat tanít,

2. az évek folyamán magyar és nemzetközi relációkban egyaránt mindegyikük jelentős tapasztalatokat szerzett a szociálmunkás-képzésben, több külföldi képző iskolával van kapcsolata,

3. többségük a beindulás óta vezető szerepet tölt be saját szociálmunkás-képző iskolájában, képzésében, ill. a magyar interjúalanyok legkevesebb három éve vezetői, a nem magyarok pedig régóta vezető személyiségei az adott képzésnek.

Magyar relációban mindegyik interjúalanyról egyértelmű a tantervi és a tantervfejlesztési illetékesség és felelősség, továbbá a szociális intézményekkel való kapcsolattartás és tárgyalás. Ötüknél a stábépítés, négyüknél a költségvetés és minden személyi ügy is a hatáskörükhöz tartozott. Ugyanakkor érzékelhető, hogy nincs összhang a teljes tantervi és a korlátozott személyi és költségvetési felelősség között.

Az 1. interjúalany jogász, szinte a kezdetektől az adott képzés vezetője, jogi szakismereteket tanít, s munkásságára jellemző, hogy igen jó kapcsolatokat tudott kiépíteni az iskola vezető szerveivel, a város és a megye önkormányzatával, szociális intézményeivel és szervezeteivel.

A 2. interjúalany orvos-szociológus, jelenleg szociálpolitikusi PhD-tanulmányokat folytat, nyolc éve az adott képzés vezetője és meghatározó személyisége, a népegészségügy tantárgycsoport szakismereit tanítja, egészségügy-szociológiai kutatásokat folytat.

A 3. interjúalany gyógypedagógus, szociológus, jelenleg szociálpolitikusi PhD-tanulmányokat folytat, szociálpolitikát és szociális munka ismereteket tanít, három éve az adott képzés felelőse, folyamatosan jelentős szakmai tevékenységet is folytat a gyakorlatban.

A 4. interjúalany pedagógus, kezdetektől az adott képzés szakvezetője, szociális munkát és pedagógiát tanít, igen jó kapcsolatot ala-

kított ki az iskola vezető testületeivel, a város és a megye önkormányzatával, szociális intézményeivel és szervezeteivel.

Az 5. interjúalany közgazdász és szociális munkás végzettségű, PhD-disszertációját a szociális munka modelljeiről, a magyar képzés elméleti forrásaiból írta, tanszékvezető, alapvetően a szociális munka ismereteit tanítja, munkásságára sokirányú, folyamatos szakmai tevékenység és széles körű nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítése jellemző.

A 6. interjúalany szociális munkás, szociálpolitikus, kezdetektől az adott képzés egyik szellemi vezetője, szociális munkát tanít, gyakorlatokat és szupervíziót vezet.

A 7. interjúalany pszichológus, analitikus Németországban, harminc éve dolgozik a szociálmunkás-képzésben, alapvetően pszichológiát tanít és csoportokat vezet, jelenleg is folytat szakmai gyakorlatot.

A 8. sz. interjúalany szociológus, jogász, szociális munkás Angliában, közel huszonöt éve dolgozik szociális szolgáltatásoknál. 1990 óta vesz részt képző tevékenységben, és több évig volt a Dip Social Work kurzus vezetője.

A tanterv- és képzésfejlesztés néhány tapasztalata a képzés kezdete óta – A változások mint eszközök és eredmények

Az interjúalanyok különböző módon értelmezik magát a tantervi változást-változtatást. Az 1. és 3. sz. interjúalany elsősorban a képzés tartalmi változásaira koncentrált, következésképp a tantervfejlesztést egy permanens folyamatnak tekinti, ami alapvetően a tantárgyi programok és a tanítási-tanulási módszerek évenkénti megújítását jelenti, ők elsősorban a kérdés pedagógiai oldalát emelték ki. Az interjúalanyok többsége szakmai, oktatásirányítási és pedagógiai eszközként egyaránt értelmezi a tanterveket, így annak változtatását minden hivatalos fórumon végigvizsgálják, iskolai szinten „törvényesítik”.

Tantervi változtatásra az elmúlt 10 évben legalább egyszer minden vizsgált szociálmunkás-képző iskolában sor került, de van, ahol háromszor, sőt négyszer is. Ehhez képest a harmincéves németországi képzésben 1969 óta ötször volt tantervi változás az alábbi lépésekben: 1. 1970: főiskolává válás, 2. 1975: 35 főiskola egységes tantervet alkot meg, 3. 1983: az elméleti, a metodikai és a gyakorlati stúdiumok integrációjára került sor, 4. 1988: az akadémiai jelleg erősítése a cél, 5. az 1990-es évek: az akadémiai és a projekttevékenység középpontba helyezése a cél. A válaszokból úgy tűnik, hogy a magyar szociálmunkás-képzésben viszonylag gyakori aktus a tantervi változtatás. Ez a szociálmunkás-képzés fiatalságával, újszerűségével, a képző stábok kialakulatlanásával, sajátos fejlődésével hozható összefüggésbe.

TANULMÁNYOK

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy egy-egy tanterv „végigfuttatása” a négyéves képzési cikluson nem mindig tartható be, vagyis a képzésben részt vevő, adott tanulócsoportnak „menet közben” is tantervi változásokat kell megélnie. A tantervi változtatás többször az adott iskola helyzetéből és annak változásaiból fakad (6. sz. interjúalany). A 2. sz. interjúalany szerint iskolája törekedett arra, hogy a tanterv egy képzési cikluson mindenképpen fusson végig. Megjegyzendő: a magyar felsőoktatási törvényben szereplő két dokumentumnak – a tantervnek és a konkrét tantárgyi programoknak – a tervezése, változtatása jelentős mértékben egybefolyik, összekapcsolódik egymással.

A *tantervváltoztatás okaként* az interjúalanyok több tényezőt határoztak meg. Három válasz esett a társadalomban és a szociális szolgáltatásokban végbemenő változásokra, másik három a magyar szociálmunkás-képzés egészét szabályozó, 1996. évi kormányrendelet – képesítési követelmények – megjelenésére, és az iskola (képző hely) helyzetére, két válasz iskolájuk egyetemmé válására vonatkozott. Látható, hogy a szociális munka iránti elköteleződés kiolvasható az interjúalanyok válaszaiból.¹

Két-két válasz szólt a személyi kondíciók fejlődéséről, továbbá a képzés alapkonceptiójának érvényesítéséről (vö: az általános szociálmunkás-képzés irányelvei, 1990. évi Soproni Konferencia!). Okként említették még az interjúalanyok a nemzetközi tapasztalatokat, a stáb-munkát, a diákvéleményeket, a szociális munka professzionalizálódását, továbbá az egyetemi szintű képzés iránti figyelemfelkeltés fontosságát. A felsorolásból látható, hogy a vezetők elsősorban a képzés belső tényezőit emelték ki a változtatások okaként.

Egy másik fontos összefüggést így fogalmazott meg az 1. sz. interjúalany:

„A főiskolai innovációk alapján a terep rákényszerül szükségletei kimondására... a tereppel való intenzív kapcsolatra vezethető vissza, hogy a mi inspirálásunkra mondanak véleményt... a tereptanárokkal való együttműködés motiválóan hatott az ő szakmájukra.”

Ebben a gondolatban a szociális intézményekkel való szoros viszony szükséglete mellett rejtve kifejeződik a képzőhely domináns szerepe, vagy annak közvetlen befolyása a szolgáltatásokra.

A *tantervfejlesztés célkitűzéseit* illetően az okokra adott válaszokhoz képest szerteágazóbbak voltak a vélemények. A képzőfolyamat minőségi fejlesztésére irányult a legtöbb válasz: négy interjúalany kiemelten szólt az akadémiai és a gyakorlati képzés integrációjáról. Említették az egyensúlyra törekvést a társdiszciplínák között, a képesítési követelményeknek való jobb megfelelés igényét, a belső képzési struk-

¹ Lásd: Kormányrendelet (1996): *A Magyar Köztársaság Kormánya 6/1996. (I. 18.) Korm. rendelete a szociális felsőoktatás alapképzési szakjainak képesítési követelményeiről*, Magyar Közlöny, 4.

túra megváltoztatásának igényét, a képzés általános vagy speciális jellege, az akadémiai képzés vagy a gyakorlat erősítésének fontosságát, a tanárok szociálismunkás-képzésben való szocializációját és integrációját. Ehhez képes kisebb mértékben – mindössze három válaszban – jelent meg célként a szakmára történő felkészítés, ill. a társadalmi és a szociális szolgáltatások változásaira adott válasz. A 6. sz. interjúalany a képzés mibenlétéből fakadóan „embert – diákot – a közép-pontba helyező tantervi keretek” kialakítását tartotta fontos célnak. Az 5. sz. interjúalany iskolájuk tantervi változásait elsősorban a képzés specializálódásának keretében értelmezi.

A válaszokban tetten érhető a szociálismunkás-képzések egyik fő dilemmája, tudniillik az, hogy miképpen kell prioritást adni egy alapvetően gyakorlatra felkészítő képzésben a tudományoknak, ill. miképpen értelmezhető a szaktudományos háttér (szűk, mélyreható tudományos kérdések, kutatások) és ennek milyen összefüggései vannak a szociális munka és a szociálismunkás-képzés interdiszciplináris és interprofesszionális jellegével.

A tantervfejlesztés *eredményeit* illetően a szociális szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés viszonyrendszeréről kiegyensúlyozottabb kép alakult ki, azaz nagyobb hangsúlyt kaptak a szociális szolgáltatások szempontjai. Például jelentős eredménynek tekintik az interjúalanyok, hogy a végzős diákok jó eséllyel tudjanak elhelyezkedni. Másrészt megjelent a szolgáltatások és a képzés ellentmondásos viszonya, dilemmája is, ahogy a 6. sz. interjúalany megfogalmazta:

„A tantervi változások megegyeznek azzal a szakmapolitikai céllal, hogy a ma bentlévők (mármint a szociális szolgáltatásoknál dolgozók) képeződjenek... ellentétben azzal a felsőoktatási érdekléssel, hogy új garnitúrát képezzünk, amely majd lecseréli a régit...”

A válaszokban hangsúlyt kaptak a képzés belső világára vonatkozatható eredmények, például többször szerepelt a problémaközpontú oktatás, egy-egy válaszban a diákok bevonása a képzésbe, az iskola modellszerepének, belső dinamikájának a kialakítása, melyek közvetetten természetesen szintén kihatnak a szolgáltatások minőségére. Ebből a szempontból kivételt képez a 7. sz. interjúalany válasza, mert szerinte Németországban a tantervi változások során elsősorban a szűk kutatási területek kaptak prioritást a képzésben, több lett az akadémiai, kevesebb a szakmai ismeret és ennek hozadékaént szétesett az elméleti-gyakorlati képzés egysége.

A képzésfejlesztés és egy-egy tantervi változtatás *eredményeit tetten érni* köztudottan igen nehéz vállalkozás. A magyar szociálismunkás-képző iskolák vezetői így arra törekednek, hogy időnként, vagy rendszeresen felméréseket, hatékonysági és nyomon követő vizsgálatokat folytassanak, különböző fórumokat tartsanak a diákok és a volt diákok körében. Így van ez a 2., a 3., a 4. és a 6. sz. interjúalany iskolájában. El kell fogadni a 2. sz. interjúalany felvetését, miszerint az effajta vizsgálatokban *a vélemények a tantervi változtatások megítélése szem-*

TANULMÁNYOK

pontjából viszonylagosnak tekintendők, hiszen a kérdezett személyek csak saját képzésüket élték át, ezt nem tudják összevetni más keretekkel, kondíciókkal és folyamatokkal. Meglátása szerint az ezzel összefüggő tereptanári véleményekkel is óvatosan kell bánni, hiszen ők is egy szakmai-tanári szocializációnak és egy sajátos képzési folyamatnak a részesei. A 3. sz. interjúalany a volt diákoknak a képzésben demonstrátorként való alkalmazását tartja egyfajta mutatónak, tehát azt, hogy hogyan fogadják el őket az újabb diákok, továbbá a terep (szociális intézmény, szervezet) és nemkülönben (most már) a tanár kollégái.²

A felsőoktatás általános és a szociális munka sajátos követelményei közötti viszonyt illetően lényegében az alábbi válaszvariációk különböztethetők meg:

1. A szociálismunkás-képzés gyakorlati jellege, az interaktív szellemiség *ellentmondásos viszonyban áll* a magyar felsőoktatás általános követelményeivel, az akadémiai és a szakmai képzést eltérő módon ítélik meg, az elmélet javára.

2. *Összeegyeztethetők* a különböző követelmények.

3. *Egyensúlyozásra van szükség* a felsőoktatás különböző formális és a szociálismunkás-képzés sajátos követelményei között.

A 4. sz. interjúalany így érvel:

„Az elmélet–gyakorlat integrációja a magyar felsőoktatásban az elméleti, filozófiai alapoktól és az ezekkel összefüggő érdekektől (pénz, hatalom) függ. Ezt még befolyásolja a német rendszerű kettős szintű (a 3-4 éves főiskolai, ma már ez is lényegében akadémiai jellegű képzés, a 4-6 éves egyetemi, abszolút mértékben akadémiai jellegű képzés) képzés rendszere is. Ezzel ellentétes az angol racionalitás és az egységes egyetemi rendszerben történő gondolkodás”, ami adott esetben pedig valószínűleg jobb lehetőséget nyújt a szakmai és felsőoktatási követelmények összhangjának kialakítására.

Az interjúalanyok elsősorban az ellentmondásokra és a feszültségekre utaltak. A képzések egyik továbblépési lehetősége az egyetemi szintű kurzusok beindítása. Ez azonban a szociális munka jellegének egyáltalán nem kedvező követelményeket is rákényszerít a képző stábokra, s ennek hatása, az alapvetően akadémiai prioritás ma már érzékelhető is a főiskolai szintű képzések akkreditálása során. A képzés mindennapjaiban a képzésvezetők megpróbálják feloldani az ellentmondásokat. Erről így vélekedik a 6. sz. interjúalany:

² Itt elsősorban a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán folytatott, diákfelkészültséget és -bevalást vizsgáló felmérésekre lehet utalni. Ehhez lásd még: Hegyesi, Gábor (1997): *Az „általános szociális munka” modelljei: a magyar képzés születése és elméleti forrásai*, kandidátusi értekezés, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. Darvas, Ágnes et al. (1999): *European Social Work: Building Expertise for the 21st Century*. In: EASSW Conference, *Evaluation of Curriculum Through Fulfilment of Graduated Social Work Students*, 12. June, Helsinki.

„Az akadémiai tudást kell gyakorlattá tenni, úgy, hogy egy-egy szociálmunka-esethez hozzuk be az adekvát akadémiai vonatkozásokat, például egy-egy jogszabály alkalmazásának konkrét passzusát... hogy az esetpélda ne maradjon pusztán illusztráció...”

A képző folyamatban alkalmazott módszerek jelentik tehát az egyik utat. A másikat pedig a képző folyamat tantervvél való szabályozása, az igen gyakori változtatás. Mindkettő természetesen egyfajta filozófiát és szellemiséget is magában hordoz. A felsőoktatás, a szociálmunkás-képzés és a szolgáltatások eltérő követelményei vélhetően serkentőleg hatottak és hatnak a tantervek gyakoribb vagy permanens változtatására. Így a változtatás maga is eredménnyé, ugyanakkor a fejlesztéshez szükséges eszközzé válik.

Az utolsó tantervi változás

– „...bezárkózunk, mert identitásunkat próbáljuk védeni...”

Az utolsó tantervi változás *okaiként* – az általános kérdéscsoportnál adott válaszokhoz hasonlóan – négy válaszban jelentek meg a képzés egészét szabályozó, 1996. évi képesítési követelmények, másik négyben a szociálmunkás-képző iskola sajátos helyzete, továbbá másik négyben a terep és a szolgáltatások igényei. De voltak itt más válaszok is, például az iskola státusának megváltozása – egyetemmé válás, a képző stáb fejlődése, a külföldi tapasztalatok bővülése stb.

A tantervi *változás célkitűzései* lényegesen határozottabban és konkrétan jelentek meg a válaszokban, mint az okok. A szociális szolgáltatások „megrendelő” funkciója és tartalmi hangsúlya is lényegesen határozottabban szerepelt a válaszokban: azaz a tanterv illeszkedik a szociális munka trendjeihez, jelen igényeihez, készségeihez, akár a társtudományok oktatásának rovására. E szemléletet legátfogóbban a 2. sz. interjúalany képviselte a célokról szóló alábbi gondolatokkal:

„– ...teljes tantervi revízió

– a tanterv szóljon alapvetően a szociális munkáról

– az akadémiai tudás rovására és a gyakorlatok előnyére módosuljanak az óraarányok

– a nem szociális munka tantárgyakat is problémaközpontúan kell oktatni...”

„Más szakemberek mondták meg, mit kell tudniuk a szociális munkásnak, mert gyakorlatilag nem volt ilyen (szociális munkás) szakember Magyarországon... a diákok terepre kerülése után már szemponttá válhatott, hogy végül is mire van szüksége a terepnek... ez a kezdeti időszakban nagyon elhanyagolt volt...”

Mindezek jelzik a szociális munka célirányosabb felkészítésének igényét. Az 5. sz. interjúalany iskolájában a változtatás céljává elsősorban a képzés határainak kitágítása, az „új” területek, a teljes köz-

szolgálat (care és case management, projektmunka, finanszírozás stb.) bevonása vált. Magyarországon tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy maguk a szociális szolgáltatások próbáljanak valamilyen módon hatást gyakorolni a szociálismunkás-képzésre.

A 6. sz. interjúalany iskolájában pedig az jelentette a változást, hogy igyekeztek megteremteni a stúdiumválasztás rugalmasságát, továbbá hogy más diszciplínákat illesztettek a szociális munkához és középpontba helyezték a szakmai képzést. Sajátos ugyanakkor az 1. sz. interjúalany céltételezése, amely a pszichológiai jelleg erősítését fejezte ki. Továbbá a 4. és a 7. sz. interjúalany iskolájának célkitűzése, amely a szociálismunkás-képzést egyetemi szakká kívánja továbbfejleszteni és tantervüket is ennek érdekében módosították a legutóbb.

Az utolsó *tantervi változás* az interjúalanyok szerint alapvetően és szinte egységesen a képzési célok, a tartalom és a képzés struktúrájának megváltoztatására, az elmélet-gyakorlat integrációjának kialakítására irányult.

A válaszok némiképp mutatják a magyar felsőoktatás oktatásirányítási és szabályozási bizonytalanságait is: így a Felsőoktatási törvény vonatkozó passzusának, továbbá a szociálismunkás-képzésre vonatkozó kormányrendelet előírásainak többféle értelmezési lehetőségét. Elképzelhető, hogy az e szabályozás következtében kialakult, nagyobb fokú iskolai autonómia is a létrehozója ennek a gyakorlatnak.³

A tantervfejlesztés *céljait kitűzők személyére* kérdezve a válaszokból kitűnt, hogy döntő mértékben a belső, iskolai keretek között dolgozók fogalmazták meg a célokat: a tanárok tantervfejlesztő csoportja, bizottsága, a tanszék stb. Figyelemre méltó, hogy a képzés legáltalánosabb kérdéseit tekintve az egyik iskolában egy társdiszciplína (pszichológia) szakemberei (1. sz. interjúalany) lehettek a változások céltételezői. Ez némileg ellentmond a szociális munka mint „megrendelő” fentiekben jelzett és egyre inkább kialakuló gyakorlatának. A 4. sz. interjúalany szólt olyan tantervfejlesztő csoportról, amelyben a változtatási célokat diákok, tereptanárok és a belső tanárok közösen fogalmazták meg. Iskolán kívüli, ún. külső célmegfogalmazót csak a 7. sz. interjúalany említett: Németországban a tartományi minisztérium vagy az egyház és a szakmai szervezetek határoznak erről.

Az iskolák *képző stábjaiból* elsősorban a szociális munkát tanítók munkacsoportjai és a hozzájuk kapcsolódó más diszciplínák képviselői, vezetői vagy teamjei *vettek részt* a konkrét tantervfejlesztő munkálatokban. A 6. sz. interjúalany számolt be arról, hogy az ő iskolájukban egy kb. 40 fős stáb dolgozott ebben. Angliában a 8. sz. interjúalany iskolájának munkálataiba a tantervfejlesztésben járatos más, egyetemi szakemberek is bekapcsolódtak. Ennek ellenpéldája, hogy a 7. sz. interjúalany németországi iskolájában egy szűkebb: filozófusok-

³ Törvény (1993): Az 1993. évi LXXX. Törvény a felsőoktatásról, Magyar Közlöny, 107. 86-87. § 5745-46. o.

ból, pszichológusokból és nem szociális munkásokból álló bizottság alkotta a tantervfejlesztő csapatot.

A *szolgáltatások terén* az iskola közvetlen kapcsolatrendszerébe tartozó gyakorlatvezető tereptanárok vettek részt a tantervfejlesztő folyamatban. Az ő kiválasztásuk döntően informális alapon történt: a „jól” dolgozó tereptanárok (2. sz. interjúalany) kerültek be, 15 tereptanárt a tanszékek választottak ki (3. sz. interjúalany), akik igényelték a változtatást (5. sz. interjúalany). Tehát elsősorban olyanokra esett a választás, akik „kéznél vannak”, akikre biztosan lehet számítani az iskola részéről. Egyesületi, alapítványi képviselőt csak az 5. és a 6. sz. interjúalany említett, szakmai szervezet által delegált vagy a tereptanárok önszerveződése által kiválasztott képviselőt viszont senki sem. Nincs azonosság a változások céljait kitűző és a változásokat kivitelező személyek között. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a célkitűzéseket elsősorban az iskolák képző stábjai, azok vezetői határozzák meg, a „külsők”, azaz a szolgáltatások képviselői – a tereptanárok – pedig asszisztáltak ehhez, adott esetben terveket, dokumentumokat véleményeztek. Bár néhány helyen törekedtek arra is, hogy minél szélesebb körű legyen az egyeztetés velük (4. sz. interjúalany).

Az utolsó tantervi változtatás *fő szellemi irányítói*ként, azaz a „kik határozták meg, hogy milyen stúdiumok és tartalmak kerüljenek be a képzésbe?” kérdésre az interjúalanyok alapvetően a képző stábot, a tantervfejlesztő csoportot vagy a szociális munka tanárait, ritkább esetben a tereptanárokat jelölték meg. Az 1. sz. interjúalany válasza kivétel, az ő iskolája legutolsó tantervi változásának lényege a pszichológiaoktatással összefüggő, így abban a pszichológusok, pszichiáterek kaptak nagyobb szerepet. Látható, hogy e kontroll-kérdésre adott válaszok is megerősítik a képzés-szolgáltatások összefüggésében a képző szakemberek domináns szerepét, legalábbis a képzési dokumentumok iniciálásának, változtatásának kérdésében.

A *tantervfejlesztő* team tanterv- és képzésfejlesztéshez való viszonyulását illetően az alábbi jellemző válaszvariációk tekinthetők jelentősnek:

1. A team-tagok elfogadó, nyitott alapállással fogadták és szívesen végezték e feladatot.

2. A csapat tagjai a közös gondolkodás, az alkotás, a „mi-tudat” örömeit találták meg a munkában.

3. A csapat tagjai nem érezték, hogy a tantervfejlesztő tevékenység is munkakörük része lenne, azt inkább a képzést vezető szervezetek, a vezető szakemberek dolgának tekintették.

4. Nehezen lehetett a külső szakembereket bevonni a munkába.

Az 1. sz. interjúalany így jellemzi a közös munkát:

„...a gondolat felismerésétől kellett eljutni a döntésig... maga a gondolkodási folyamat volt a lényeg...”

A 3. sz. interjúalany iskolájában az évek óta kialakított és rendszeresen tartott heti stábülések részévé lehetett tenni a tantervi változta-

tás kérdését, így a mindennapi és a távlatokra vonatkozó tevékenység összefonódott, szerves egységet alkotott egymással. Ez kiemeli a szociálismunkás-képzés egyik jellemző vonását: a társadalmi szinten és a szociális szolgáltatásokban végbemenő, permanens változások előhívják és megkövetelik a nagyfokú rugalmasságot. A másik végpon- ton, a 7. sz. interjúalany a tantervfejlesztő team belső munkavégzésére jellemző fanatikusságra utalt, felhíva ezzel a figyelmet azokra a problémákra, amelyeket a szakma és a képzés mindennapi gyakorlatának elkülönülése okoz.

A válaszokban visszaköszön a tantervfejlesztő munkával összefüggő bizonytalanság, vagyis annak problémája, hogy vajon kiknek is feladata, és hogy miért is szükséges ezzel minden tanárnak, gyakorlatvezetőnek foglalkoznia. Ugyanakkor egy reményteljes folyamat is elindult, hiszen egyes stábok már igen jó együttműködési, kollaboratív munka lehetőségének, a mindennapi tanári munka részének tekintik e tevékenységet. Ezt erősítendő az interjúalanyok egy kivétellel úgy látják, hogy képző stábjuknak a legutóbbi *tantervi változtatásban már önálló döntési joga* volt.

E megállapításnak ugyanakkor ellentmond, hogy a *tantervfejlesztő team belső munkamegosztását* tudakoló kérdésre csak két interjúalany válaszolt. Vélhetően nem kifejezetten tervezett és szervezett tevékenység a tantervfejlesztés, nagyobb szerepe lehet az ad hoc munkának, vagy annak, hogy az adott céllal összehívott grémium helyben – a stábulésen – tud nagyot alkotni, az összejövetelek közötti munka csak kisebb hangsúlyt kap. Figyelemre méltó a 2. sz. interjúalany megjegyzése is:

„...vita esetén a szociális munka képviselőinek volt döntő szava, amit mások, például a szociológusok nehezen fogadtak el először...”

A továbbiakban az utolsó tantervi *változtatás forrásai, a képző gyakorlat felhasználható tapasztalatai* kerültek fókuszba. Leggyakoribb forrásnak a külföldi, döntően európai kapcsolataikat említették az interjúalanyok: ezek között van holland, több angol, ausztrál, belga, svéd, többen a Magyarországon tanító vendégtanárokat is megemlítették. A 4. sz. interjúalany a nemzetközi szaksajtó termékeire utalt (például: European Journal of Social Work, Social Work Education folyóiratok). Ugyanakkor többen megfogalmazták óvatosságukat is a külföldi forrásokat illetően: nem mindig tekinthetők modellértékűnek és nem könnyen adaptálhatók ezek a képzési tantervek, programok, követelményrendszerek. Ezzel együtt több szociálismunkás-képző iskola a továbblépés forrásaként tekintheti a TEMPUS keretében folyó tantervfejlesztő tevékenységet, ilyen például *A Szociális Munka Európai Dimenzióiban* című stúdium megtervezése, kipróbálása és bevezetése.⁴

⁴ A vizsgálatban részt vevő valamennyi magyar iskola jelentős külföldi kapcsolatokkal rendelkezik, bizonyítékául annak, hogy a megkésettén elindult magyar szociálismunkás-képzés nem nélkülözheti a tapasztaltabbak szellemi támogatottságát.

Kevésbé tekintették viszont a fejlesztéshez forrásnak a korábbi saját képzési, terep- és szakmai, vagy tanárfelkészítő tréning tapasztalataikat, utóbbiakat csak az 1., 2. és a 8. sz. interjúalany említette. A 7. sz. interjúalany szólt kifejezetten teoretikus szellemi forrásról is, így az 1968-as diákmozgalmak eszméinek mai használhatóságáról és alkalmazhatóságáról a humán szolgáltatásokban. Elgondolkodtató, hogy senki sem említett általános érvényű hazai vagy nemzetközi tantervfejlesztéssel kapcsolatos tanulmányt, szakirodalmat, senki sem hivatkozott ilyen irányú kutatásokra, azok eredményeire. Látható, hogy egy minőségi tantervfejlesztő kultúra még nem tudott gyökeret verni a magyar szociálismunkás-képzésben.

További kérdés, hogy mennyire befolyásolta a tantervfejlesztés folyamatát az interjúalany anyaiskolájának típusa, a sokféle képzést nyújtó tudományegyetemi-szociológiai, egészségügyi, pedagógusképző, egyházi iskolai háttér. E tekintetben szinte teljes szakmai autonómiát élvez a tudományegyetemi és a három egészségügyi főiskolai háttérrel rendelkező képzőhely, csak némi formális intézményi kontroll érvényesüléséről beszéltek az interjúalanyok, különösebb befolyásolásról nincsen szó. A 8. sz. interjúalany az intézményükben folyó más szakok (ápoló, szülésznő stb.) képzésével való összhang fontosságát emelte ki. A gyógypedagógiai főiskolán működő szociálismunkás-képzéstől viszont elvárja az anyaiskola, hogy a gyógypedagógiai és a szociálismunkás-képzés a lehetőségek figyelembevételével közeledjék egymáshoz. Az egyházi iskolában működő képzésben pedig az iskola igen bonyolult struktúrában való működése ad nyomatékot a különböző diszciplínák oktatása körüli egyensúly keresése és megteremtése érdekében.

A terep, a szolgáltatások mint az utolsó tantervi változtatás befolyásoló tényezője is megjelent a válaszolók gondolataiban (1. és 3. sz. interjúalany). A befolyásolás mértéke itt is különbözik erősségében, minőségében, azaz függ a terepintézményekkel való kapcsolatok körülményeitől, mélységétől. Egyesületekről, szakmai szervezetekről, szociális alapítványokról többségükben nem szóltak a kérdezettek, csak a 6. sz. interjúalany emelte ki egy egyesület és a képzésük tevékenységének szoros egymásra építettségét, amely természetesen hatást gyakorol a mindennapi képzési tevékenységre és a képzési folyamat változásaira is. Ez megerősíti az imént már jelzett helyzetet: *a képzésfejlesztés fő innovátorai mindenképp a képző stábok vezető szakemberei.*

A nyolc interjúalany közül négy elsősorban finansiális problémákat nevezett meg a *tantervfejlesztés akadályaként*: a képzésre fordítható normatívák és a tanári stábépítés szűkösségét. A 2. és 6. sz. interjúalany az 1996. évi magyar kormányrendeletben megfogalmazottak – képesítési követelmények – ellentmondásaira, azaz a meglévő alacsony normatívákkal nem megoldható készség-, kommunikáció- és személyiségfejlesztésre, a képzésen belüli szupervízióra, a kicsoportos foglalkozásokra, a 750 óra tutorális jellegű gyakorlatokra stb. utalt.

TANULMÁNYOK

Ilyen keretek között nem teljesíthetők a képesítési követelmények és mindez érthető módon kihat a képzés minőségére és a tantervváltoztatási lehetőségekre. A keretek szűkösebbé válásával korlátozódik a tantervfejlesztő fantáziája, csökkennek a fejlesztésekre vonatkozó szakmai-tudományos tervek. A 3. sz. interjúalany a képzés egyes tanulmányi területek-diszciplínák (pszichológia, társadalomismeret, jog stb.) képviselőinek egymás melletti párhuzamos „elbeszélését” tartja jelentős akadályozó tényezőnek. A 6. sz. interjúalany a képesítési követelményekben megjelenő diszciplináris arányok meglétét és a túlzott tantárgyi „elaprózódottságot” (sok stúdium-kevés ráfordított idő) tartja a tantervfejlesztés, egy interdiszciplináris képzés kialakítása és fejlesztése akadályának. A 7. sz. interjúalany a tantervfejlesztő teamjük önmagában lefolytatott szűk körű vitáit, a 8. sz. interjúalany pedig tanárok távolságtartását minden újtól – ezt tartja nehezítő tényezőnek.

Az *akadályozó tényezők csökkentéseként*, a problémák megoldására vonatkozóan csak a 3. és a 4. interjúalany említette a saját tanári stábukon belüli eljárásokat, a diszciplínák képviselői közötti sokszoros egyeztetéseket, a témák türelmes végigbeszélését, a problémák stábeli újratárgyalását. A kontroll-kérdésre adott válaszok így nem teljesen egyeznek a korábbi, a képző stábok tantervi változtatási szerepére, a team-tagok közös gondolkodására, a „mi tudat”-ra vonatkozó válaszokkal.

Az utolsó tantervi változtatás ma már érzékelhető *eredményének* az alábbiakat tekintik a válaszok szerint:

1. Orientációját tekintve a szociális munka követelményeinek jobban megfelel a képzés.
2. A diákok felkészültebben mennek ki a gyakorlatokra és a munkahelyre.
3. Az aktivitást igénylő gyakorlatokat sikerült megvalósítani.
4. Megtanulják az alkotó tantervfejlesztő tevékenységeket és az ehhez kapcsolódó, nemzetközi együttműködést.

Megjegyzendő: a nem túl régi változtatások eredményeit ma még nem nagyon lehet megragadni, a változások munkálataival összefüggésében nem jelentek meg érdemi publikációk sem. Az interjúalanyok a gondokat is jelezték: a 3. sz. interjúalany például az integrált képzés kialakításának eredménytelenségéről, a 4. sz. interjúalany pedig az elméleti és a gyakorlati képzés struktúrájának egymáshoz illesztési problémáiról szólt. Nem szerepelt a válaszok között a stábok, iskolák közötti együttműködés megléte vagy terve.

A *„milyen képzés- és tantervfejlesztő módszereket ajánlana más stábok számára?”* kérdésre az alábbi tipikus válaszok érkeztek az interjúalanyoktól:

1. A stábon belüli tantervfejlesztő vitafolyamatot – a változtatás okainak, szükségességének elemzését, a filozófiák, célok, stratégiák meghatározását.

2. Azt, hogy a stáb „belülről izzadja ki” a változásokat.
3. Folyamatos konzultációt a szociális intézményekkel és a tanterv-fejlesztésben járatos szakemberekkel.

A képzés- és tantervfejlesztő tevékenység eredménye többek között a képző stábok és belső munkamegosztásuk erősödésében, a színvonalasabb képzési dokumentumok kimunkálásában ölt testet. Ugyanakkor látni, hogy az eredmények „kiizzadása” elsősorban a belső szűkebb képző stáb ügye maradt. Egy-egy képzőhely bezárkózottsága, a „magunk által megtermelték” óvása, féltése is ott húzódik a válaszokban, hiszen a kifelé fordulás „akár veszélyes is lehet a tervezést folytatók számára” (7. sz. interjúalany). A veszélyérzetnek ugyanakkor van egy másik oka is:

„inkább tartunk más szakmáktól, bezárkózunk, mert identitásunkat próbáljuk védeni és így nem vagyunk akcióban” (2. sz. interjúalany).

Tanterv- és képzésfejlesztési tervek – „Nem katedratudomány oktatása...”

A „milyen jövőbeni tantervi változtatásokat és képzésfejlesztést tartanak fontosnak?” kérdésre rendkívül széleskörűen hangzottak el válaszok a szociális munka lényegi összefüggéseitől kezdve a szociálismunkás-szerepek bővülésén át a humán szolgáltatásokra vonatkozó képzések összhangjának megkereséséig. A jellegzetes választípusok az alábbiak szerint foglalhatók össze:

1. A szociális munka és a szociálismunkás-képzés értékeinek megőrzését és erősítését.

2. A szakmai szerepek bővülésével összhangban zajló és ennek szakmapolitikai összefüggéseivel kalkuláló tantervfejlesztést (7. sz. interjúalany). Például: az elesettek problémáit átfogóbb keretekben kellene kezelni, vagy túl kell lépni az elesettek ügyének pszichológiai kérdésén (3. sz. interjúalany), fel kell készülni újabb feladatokra – nonprofit működés, menedzsment, szociális igazgatás, otthonápolás, egészséges életre való előkészítés stb. (1., 2. és 4. sz. interjúalany).

3. Fontos, hogy eredményesebb legyen a felkészítés az egyes klienscsoportokkal folyó szociális munkára, például az iparban dolgozókkal, a kisebbségekkel, a romákkal, a díjhátralékosokkal, a prostituáltakkal, az AIDS-betegekkel, a katasztrófák elszenvedőivel stb.

4. Fontosnak tartják, hogy a szociális munkát annak tudásanyaga, módszertana, munkaformáinak felülvizsgálata alapján korszerűsítsék, bővítsék és vigyék be a képzésbe (ld. „a gondolkodási folyamat a lényeg...” (1. és 3. sz. interjúalany).

5. A szociális munkavégzésre való alkalmassági vizsgálatok eredményesebb bevitelét a képzésbe.

6. Az interdiszciplináris és interprofesszionális kurzusok kifejlesztését, bevitelét és működtetését a képzésben.

7. A szociálismunkás-képzés bővítését, ehhez közel álló képzések beléptetésével: művészetterápiát (6. sz. interjúalany), továbbá a szociálismunkás-alapképzés összekapcsolását más szintű képzésekkel: szociális asszisztens, egyetemi szint stb. (4. és 6. sz. interjúalany).

8. Fontos, hogy vonzóbbá tegyék az adott szociálismunkás-képző iskolát (kurzus) a potenciális jelentkezők számára (8. sz. interjúalany).

9. Fontos a kreditrendszer bevezetése.

Érdeemes alaposabban is áttekinteni az egyéni érveléseket. Több interjúalany szerint nem lehet eltekinteni a múlt–jelen–jövő összefüggéseinek felvázolásától, már csak azért sem, mert több interjúalany a képzés rutinok szerinti végzésének veszélyére is felhívta a figyelmet.

„Csak a jelenlegi meglévő alapproblémákat (díjhátralékosok ügye, hajléktalanok) kezeljük, oldjuk meg, esetvitellel... nagyon erre álltunk rá, csak ne felejtjük el, ez alapján látnak bennünket mások... Lépjünk túl a mai nehézségeken, juttassuk el szociális munkásainkat a szociális igazgatásba, a döntéshozás különböző szintjeire is... másfajta szellemiségre van szükség a képzésben...” (1. sz. interjúalany).

„Nagy űr van a szakma és a képzés között... a képzés nagy problémája, hogy nincs integráció az elmélet és a gyakorlat között... jobban figyelembe kell venni a mai magyar társadalom változásait (romák, kilakoltatás), és ezt nem a katedratudomány oktatásával lehet elérni, de mégis közvetlenül kell egy ideális állapotot is” (3. sz. interjúalany).

A fentiekből kiolvasható a szociálismunkás-képzés és a szociális munka több dilemmája is: a szakma és a képzés közötti, az elméleti és a gyakorlati képzés közötti, továbbá a szociális szolgáltatások szükségletei és a szociálismunkás-képzés nyújtotta tudás közti differenciák és ellentmondások. A megnyilatkozások többszörösen ellentmondanak egymásnak. Kifejezik a jelenre és a jövőre való felkészítés követelményét, kifejezik azt a vágyat, hogy a szociális munka és képzése elismerést vívjon ki a rendkívül bonyolult társadalmi és felsőoktatási erőterben. Ennek valóban egyik járható útja, hogy a jól képzett szakemberek kerüljenek be a döntéshozó szervezetekbe. Ugyanakkor parancsoló szakmai követelmény, hogy azonnal megtanulják az elméletileg és szakmailag megalapozott és biztos értékrend alapján álló, hatékony és konkrét segítségnyújtást.

„Sopronban minden össze lett hozva, ami az alaptudáshoz szükséges, de az nem lett megválaszolva, hogy mindezt hogyan lehet eljuttatni a diákokhoz. Ez nem jelenti azt, hogy megtagadnánk az ottani elveket, csak azóta a hangsúlyok változtak... több tantárgycsoport közös feladatairól beszélünk... egyre inkább el kellene felejtenuünk a tantárgyrendszert...” (6. sz. interjúalany).⁵

⁵ Az interjúalany a szociálismunkás-képzés magyarországi irányelveit iniciáló, 1990-ben, Sopronban megrendezett szakmai konferenciára utal.

A laza keretszabályozás ellenére úgy tűnik, hogy a diszciplináris arányok megléte merevnek bizonyul, az okok elsősorban a szociálismunkás-képzés sajátos magyarországi kialakulására vezethetők vissza.

„A soproni irányelvek tartalmazták a szociológia, a pszichológia, a jog stb. diszciplínák követelményeit, és ezek nem a gyakorlat igényeiből fogalmazódtak meg, hanem a tradicionális képzési területekből (diszciplínákból)... másfelől a soproni konferencia igazi állami szociálpolitikában működő szociális munkában gondolkodott... de a világ változott és az önkormányzati, állami intézményrendszer ugyancsak leépülőben van... Időközben megpróbáltunk új elemeket behozni a képzésbe. Például a hallgató a végzés után adott esetben önmaga (és nem feltétlenül az önkormányzat) munkáltatója lesz, így szüksége lesz vállalkozási és menedzsment-ismeretekre... Sopron fontos volt, de maximalista és a szociálismunkás-képzés irányelveit, fő szemléletét ott, akkor a szociális munkát körülvevő szakmák csinálták meg...” (2. sz. interjúalany).

„A szociálismunkás-képzés az oktatók és a kutatók gyakorlatából termelődött ki Magyarországon, de ma már ne tekintsük ezt alaphelyzetnek, fordítsuk meg...” (5. sz. interjúalany).

Ez az érvelés egyrészt erősíti a fenti megállapítást, másrészt dilemmává alakítja azt: Miből épüljön fel a szociálismunkás-képzés? A diszciplínákból, magából a szociális munkából, vagy mindkettőből?

A képzésfejlesztés módszereire válaszolva az interjúalanyok közül többen az iskola bezártságának megszűntetésén túl („a terepek ma már egyre több és kiérleltebb megrendelést adnak...” 5. sz. interjúalany) a jelenlegi tantervi keretekben szeretnék megvalósítani a változásokat. Tehát elsősorban a tantárgyi programok, azaz a tartalom szintjén, a permanens, félévenkénti-évenkénti tananyag revíziójával, ami viszont némileg ellentmond a fenti, strukturális változásokat is igénylő megállapításoknak. A már kialakított tantervi keretek nyilvánvalóan biztos fogódzóknak tekinthetők a fiatal képzést körülvevő tradicionális (orvos, pedagógus, szociológus stb.) kurzusok között. „Nem érdemes – úgymond – ezeket fessegetni, a tradicionális felsőoktatási »védőernyő« biztosabbá teszi a mi képzésünket is” – hangzik el gyakran tanári körökben. Ugyanakkor benne rejlik ebben egy másfajta dilemma is: meddig lehet a rendkívül gyorsan változó társadalmi feltételek között, érvényes tantervi kereteken belül, a tartalmak és módszerek folyamatos változtatásával, korszerűsítésével biztosítani a minőségi képzést.

A szociális munkásokkal szemben támasztott társadalmi és szakmai követelmények figyelembevételére ügyében adott válaszok is bonyolult képet mutatnak. Az interjúalanyok többnyire úgy vélekedtek, hogy több nehezítő tényezővel kell számolni. Ezek:

1. a hivatalos, krízisközpontú szociálpolitika,

TANULMÁNYOK

2. nincs reális kép a szociális munkáról sem a társadalom egészében, sem a humán szakmákban,

3. a szociális munkának nincsenek olyan fórumai, ahol pontosan körvonalazódnának a szociálismunkás-képzésnek célzott szakmai megrendelések,

4. nem veszik figyelembe a tantervkészítők a szolgáltatások megrendeléseit (ha néhány vonatkozásban megfogalmazódnak).

Kérdés, hogy a fentiek megváltoztatása, befolyásolása érdekében mit tehetnek a képző intézmények. Valószínűleg hosszabb távú kutatásokkal, reális és sikeres, a helyi szociálpolitikában és szociális munkában jól hasznosítható elméleti-gyakorlati projektekkel, és az újabb tanárgenerációk felnevelésével, ahogyan a 6. sz. interjúalany fogalmazta: a frissen végzettek „képzésbe való beforgatásával” lehet hosszabb távon eredményeket elérni.

A „milyen tantervfejlesztési példákra kívánnak támaszkodni a jövőben?” kérdésre az interjúalanyok válaszai lényegében megegyeznek az utolsó tantervi változtatásra vonatkozó kijelentéseikkel.

A nyolc interjúalany közül öt alkotott értékelhető véleményt az *interdiszciplináris képzésre* vonatkozó kérdésre. Ők a jövő útját látják ebben. A 7. sz. interjúalany szerint mivel kölcsönös függés van a tanár és a diák között, és ennek a mezőnek gyakran csak a szélén vannak a szolgáltatások továbbá a szolgáltatást használók – az iskolák azt „adnak el” (azt csinálnak) képzés gyanánt, amit akarnak. Ez veszélyeztetheti a szociálismunkás-képzés lényegét. Ebből éppen a kapcsolatok fejlesztése lehet a kiút, az együttműködést zászlójára tűző interdiszciplináris szellemiségű képzési gyakorlat. Az 5. sz. interjúalany ezzel szemben óvatos lépéseket tart elképzelhetőnek, szerinte először a szűkebb szociális munka tanulmányi területén lehetne próbálkozni a különböző stúdiumok egymáshoz közelítésével.

A 7. sz. interjúalany két lépcsőben tartja elképzelhetőnek a fejlesztést: először a legegyszerűbb segítő tevékenységekhez lehetne elméleti hátteret kapcsolni, a második lépcsőben pedig egy szemináriumon a különböző diszciplínák képviselőinek együttes közreműködését tartja fontosnak, amelyen az adott kérdésről való különböző gondolkodás megismerése képezheti a tanulás alapját. Az 1. sz. interjúalany elképzelhetőnek tartja a szociális munkás és az egészségügyi képzés interprofesszionális alapon zajló integrációját is:

„...az egészségügyi és a szociális ágazatnak több találkozási pontja van... a beteg ember szociálisan is rászorult lesz és fordítva, ezt igyekszünk hallgatóinkba beépíteni...”

Többen beszéltek az interdiszciplináris képzés kivitelezésének problémáiról, sőt, egy-egy próbálkozás már megélt kudarcairól is. Például az olyan helyzetekről, amikor egy adott, konkrét ügy közös tárgyalásakor a különböző diszciplínák képviselői ösztönösen vagy tudatosan „elbeszélnek” egymás mellett, „nem zavarják egymás – szakmai – köreit”. Ez azért is elgondolkoztató, mert ha egy-egy diszciplína

képviselői, tanárai nem ismerik fel ennek az integrációs lehetőségnek a szakmaszocializációs előnyeit, akkor milyen alapon várják el a diákoktól, hogy majd ők, minden segítség nélkül interdiszciplinárisan, integrált szellemiségben fognak gondolkodni, vagy együttműködésre lesznek képesek más szakmák képviselőivel?

Az okok egyebek közt abban keresendő, hogy a különböző diszciplínák, szakmák képviselőinek együttműködésakor (és így a képzésben is) kinek-kinek csak a saját diszciplínájának, szakmájának megközelítése áll a gondolkodása középpontjában, és kevésbé az, hogy mi a közösen vállalható és vállalandó cél, például a szolgáltatást használók (közvetetten a képzés területén a diákok) érdekeinek figyelembevétele, vagy az, hogy milyen (közvetetten képzési) szükségleteiket kell kielégíteni, hogy miképpen tudnak majd velük együtt dolgozni (6. sz. interjúalany) stb.

Összegzés, következtetések

A nem strukturált interjúk során jelentős információk gyűltek össze a képzések felelős vezetőinek megfogalmazásában a vizsgált szociálismunkás-képző iskolák és kurzusaik fejlődéséről, azok jellegzetes vonásairól. Az interjúk kiértékelése megerősíti az állítást, hogy a magyar szociálismunkás-képzés tízéves fejlődése egyfelől igen fontos tapasztalatokat és eredményeket hozott, hogy a sajátos fejlődési útnak jól meghatározható erősségei vannak, és ugyanakkor gyenge pontjai, valamint ellentmondásai és dilemmái, amelyek végül is összességükben jelzik a folyamat egészének minőségét.

A képzés vezetőinek elmondása alapján a vizsgált magyar szociálismunkás-képző kurzusok *erősségének* tekinthető, hogy azok *nem egyoldalúan, nemcsak kizárólagosan akadémikus módon alakultak ki és fejlődtek*: a képző stábok mindig figyeltek a szociális munka gyakorlatára és a szolgáltatások működésére. Ezzel együtt a képzés *gyengeségét* mégis *a túlzottan diszciplináris jellegben* látják az interjúalanyok, vagyis abban, hogy az akadémiai tudást nagyon nehezen lehet gyakorlattá tenni és fordítva: a szociális munka gyakorlatából fakadó tapasztalatokat igen nehéz elméleti tudássá rendszerezni. Mindenesetre ezek nem zárják ki egymást, hanem sajátos viszonyban állva „jól megférnek” egymással.

Megállapítható továbbá, hogy a vizsgált magyar szociálismunkás-képző kurzusok egyik fontos erőssége: *a képző stábok és vezetőik igen jelentős tanári és szakmai szocializáció részesei voltak* (ma már a szociális munka tanárainak vagy a szakma autentikus képviselőinek vallják magukat). Ez az interjú során különösen az eredetileg más szakmára képesített vezetők vélekedéseiből, a szociálismunkás-identitásra vonatkozó megnyilvánulásaiból olvasható ki. Különösen figyelemreméltó e jelenség az eredetileg orvosként, jogászként, pedagógusként működő kollégáknál. A szakma lényegének ugyanakkor némileg ellentmond, hogy a szociális munka és a társszakmák közötti együttműkö-

dés – az interprofesszionalitás –, továbbá az egyes szociálismunkás-képző stábok közti kooperációk nem mondhatók erősnek. Az interjúkból inkább a képző stábok bezártságára vonatkozó jellemzők olvashatók ki. Ennek vélhető oka a szakmafejlődés sajátosságában keresendő, hiszen a szociális munkának helyet kell keresni a szakmák és a felsőoktatás rendszerében. A humán szakmák és képzések differenciálódásával gyakran kell a határok kérdésével foglalkozni, esetleg a védekező magatartás kialakítása érdekében.

Az interjúalanyok véleménye szerint a képzés jelentős értéke, hogy kezdettől fogva létezik a tanári körök kvázi szakmai konszenzusa által életre hívott és fenntartott keretszabályozó rendszer. Ezt két dokumentum fémjelzi: 1. Az általános szociálismunkás-képzés tantervi irányelveinek elsősorban szakmai dokumentuma (1990), 2. Kormányrendelet a szociális alapképzés képesítési követelményeiről, amely elsősorban irányítási, szabályozási dokumentum (1996). Mindkettő jó indítást és alapot jelentett, de ma már bizonyos fokig a fejlődést korlátozó tényező, így felülvizsgálatuk valószínűleg sokáig nem odázható el. Mivel a két dokumentum kimunkálásának idején még csak igen kevés képzett szociális munkás volt Magyarországon, az akadémiai stúdiók képviselőihez képest a gyakorlat szakembereinek korántsem volt e képzési dokumentumokat illetően meghatározó vagy kontrolláló jellegű szerepe.

A nem strukturált interjúk alapján kimondható továbbá, hogy a ma még döntően tradicionálisan porosz rendszerben működő magyarországi felsőoktatásban különösen jelentős erősség a nemzetközi tapasztalatokra épített, a különböző iskolák szintjén kimunkált szociálismunkás-képző tantervek megléte. Továbbá, hogy jelentős tényező a tantervkészítők, a képzésvezetők és a képző stábok merészsége, rugalmassága, innovációra való beállítódása és törekvése. Az interjúalanyok válaszaik ugyanakkor az általános tantervfejlesztői tudományos, kutatói háttér és kultúra hiányára vagy gyengeségére is utalnak, továbbá – különösen az utóbbi években – a képzés rutinszerűvé válására is.

A válaszokból kiemelendők a szociális szolgáltatások szükségletei és a képzés nyújtotta tudás ellentmondásos viszonyára utaló, a kutatás egészére vonatkozó hipotézist megerősítő vélekedések. Az evidens, hogy a magyarországi szociálismunkás-képzés alapvetően befolyásolja a szociális munka gyakorlatát, és hogy egy-egy szociálismunkás-képző iskola kurzusának a szakmára irányuló, közvetlen hatását a terepintézményein (szociális intézményeken) és a tereptanárain keresztül gyakorolja. A tereptanárok mint a szociális szolgáltatások alkalmazottai és mint a képző iskolák megbízott tereptanárai kétszeresen függő helyzetbe kerülnek, ezzel együtt a szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés kapcsolatrendszerének kulcstényezői. Ugyanakkor az a gondolat is helyet kapott az interjúbeli válaszokban, mely szerint a szakmára való felkészítésben éppen maga a terepintézmény, a tereptanár és az ott segítséget kérő kliens kerül perifériára. Másrészt a képző iskola és a

diákok jól „meg tudnak egyezni egymással” a képzések működés-módját illetően, következésképp előfordulhat, hogy a képzésnek „nem sok köze lesz” a szociális szolgáltatások konkrét szükségleteihez, csak az akadémiai követelmények válhatnak dominánssá.

A fentiek alapján több további kérdés vetődik fel. Vajon miben és milyen mértékben figyel a szociálismunkás-képzés a szociális munkára és a szociális szolgáltatásokra? Milyen helyük, szerepük van a képzés gyakorlólóhelyeinek, ill. általában a szociális szolgáltatásoknak a képzés tanterveinek alakításában, a képző folyamat feletti kontrollban? Miben van együttműködés, és milyen az együttműködés minősége az adott szociálismunkás-képző iskola és közvetlen szakmai környezete között? Kik és hogyan fogalmazzák meg szakmai követelményeket a képzéssel szemben? Hogyan látják a felhasználók: milyen szakembereket kapnak a szociálismunkás-képző kurzusoktól? stb.

Az erősségeken, a gyenge pontokon és az ellentmondásokon túl az interjúk válaszaiból kiolvashatók a képzés általános dilemmái is. Az egyik, talán legfontosabb dilemma: *miből épüljön fel a szociálismunkás-képzésben közvetített szakmai tudás, és miképpen definiálódjék? A szakmai gyakorlatból vagy a szakma társdiszciplínáiból és a szociális munka elméleteiből?* Másként kifejezve: elsősorban mit kell megtanulni a képzés során? Az akadémiai ismereteket, a tudományok leszűrt konklúzióit vagy a szakma skilljeit? Hogyan jelenjék meg ez a diákokkal szemben támasztott követelményekben? *Az egyes szakterületek mélységeire összpontosító tudományos vizsgálódás versus az interdiszciplináris megközelítés* kapjon-e nagyobb prioritást a képzésben?

További fontos kérdés: *miként kerültek be és vannak jelen egy-egy szociálismunkás-kurzuson az „új” szociális problémák és az ebből fakadó kihívások?* Hogyan készít fel a szociálismunkás-képzés a szolgáltatások működésében bekövetkezendő változásokra? Például az állami források csökkenésére, a költséghatékonyabb – de nem a szolgáltatásokat használók rovására történő – működésre, a szociális munkán belül tapasztalható ellentmondásokra, a veszélyek elkerülésére, a menedzsmentre, a tárgyalásra, az egyezkedésre, annak dilemmájára, hogy vajon sok klienst kell ellátni alacsony szinten, vagy inkább kevesebbet minőségibb szinten stb. stb. A nem strukturált interjúk során a fenti kérdések érintőlegesen előtérbe kerültek, de érdemi megválaszolásukra szűkösek voltak a keretek.

A másik dilemma magából a tantervből adódik. Vélekedéseik szerint a tantervi stabilitás fontossága mellett fontos a folyamatos tantervi változtatás, megújulás kérdése is. Felvetődtek a képzés kereteinek megítélésével kapcsolatos dilemmák is. Mennyiben tekinthetők standardoknak az egyes tanulmányi területek (diszciplínák) arányát szabályozó képesítési követelmények, és mennyiben nem? Célszerű-e ezeket a konszenzussal kialakított kereteket megváltoztatni, vagy lehetséges-e a stabil kereteken belül minőségi-tartalmi változtatásokat és fejlesztéseket tenni?

Nem kaptunk értékelhető válaszokat az interjúalanyok interdiszciplináris és interprofesszionális szemlélethez való viszonyáról. Az viszont kiderült, hogy hiányoznak a valóságos integrációkat jelző tapasztalatok. Az ilyen jellegű képzési próbálkozások eddig nem jártak eredménnyel, sőt inkább kudarcokról beszéltek az interjúalanyok. Az interdiszciplinaritás megítélésében eltérő álláspontok is voltak: mennyire és miként segítse a tanár a diákok integrációs szemléletének, gondolkodásának kialakítását, és mennyire hagyja őket magukra ebben? Az interjúkból megállapítható: *az interdiszciplináris és interprofesszionális szemlélet kialakítása a vizsgált képzésekben jelenleg csak felismerés, kívánság, jobb esetben az elhatározott szándék szintjén áll, de még nincs erő és megfelelő szakmai minőségű háttér a kivitelezéshez.*

Igen jó ellentét volt a 7. sz. interjúalany gondolatainak összevetése a magyar és a németországi képzésről, 30 éves képzési tapasztalata, továbbá magyar származása és kötődése jó referenciának bizonyult. Ő a szociális munkára való felkészítés szempontjából sokkal nehezebbnek érzékeli a saját, mostani helyzetüket, és pedig a képzés egyre erőteljesebb akadémiai irányultsága miatt, ami nyilvánvalóan a diszciplinaritást erősíti. Szerinte a magyarországi szociálmunkás-képzés még túlságosan a kezdeteknél tart, s ezért még nem tudott „beállni”, még nincsenek igazán hagyományai, rutinjai. Következésképp a társadalmi változások megkívánta újabb és újabb szociális szükségletekhez igazodva jóval rugalmasabb vagy gyakorlatorientáltabb lehet a képzés, nagyobbak lehetnek az esélyei például az interdiszciplináris és interprofesszionális képzés kialakítására, fejlesztésére. Ehhez hasonlóan vélekedett az angliai iskolát (képzést) reprezentáló, 8. sz. interjúalany, aki a tantervfejlesztő kultúra és az iskola szűkebb-tágabb társadalmi környezetével való együttműködés fontosságára hívta fel a figyelmet.

Melléklet

A nem strukturált interjúk vezérfonala

I. Mi történt a tanterv- és képzésfejlesztésben képzésük beindulása óta?

Hányszor változtattak tantervet a képzés beindulása óta?

Miért változtattak tantervet egy-egy alkalommal?

Milyen célokat tűztek ki egy-egy tantervi változtatásnál?

Mit értek el egy-egy tantervváltoztatással?

Milyen tényezőkkel bizonyítható ez?

Milyen viszony van a felsőoktatás általános követelményei és a szociálmunkás-képzés követelményei között?

II. Mi történt az utolsó tantervi változtatás folyamán?

Mi volt az oka az utolsó tantervi változtatásnak?

Milyen célokat tűztek ki?

Kik tűzték ki azokat?
Mire irányult elsősorban a tantervi változás?
Kik vettek részt oktató stábjukból e konkrét tanterv- és képzésfejlesztésben?
Kik vettek részt a szakma („terep”) részéről a tanterv- és képzésfejlesztésben?
Kik határozták meg, hogy milyen stúdiumok és képzési tartalmak kerüljenek be a képzésbe?
Hogyan viszonyult a tantervfejlesztő team e tevékenységhez?
Milyen munkamegosztásban dolgozott a team e konkrét tantervfejlesztésben?
Milyen forrásokra tudtak támaszkodni?
Milyen tantervfejlesztő példákat használtak fel?
Mennyiben befolyásolta e tevékenységet intézményük típusa?
Mennyiben befolyásolta e tevékenységet a szakma („terep”)?
Melyek voltak e tevékenységet akadályozó tényezők?
Melyek voltak a legnehezebben kezelhető problémák?
Hogyan oldották meg ezeket?
Miben volt önálló döntési lehetősége tantervfejlesztő teamnek?
Mit tekint most a tantervi változás alapvető eredményének?
Milyen tényezőkkel igazolható ez?
Milyen publikáció jelent meg a konkrét tanterv- és képzésfejlesztő tevékenységről?
Milyen tanterv- és képzésfejlesztő módszereket tud ajánlani az Önök tevékenységéből más stábok számára?

III. A jövőbeni tanterv- és képzésfejlesztésről

Milyen jövőbeni tantervi változtatásokat tart fontosnak?
Hogyan veszik figyelembe a mai magyar szociális problémákat a leendő tantervi változásnál?
Hogyan veszik figyelembe a szociális munkásokkal szemben támasztott követelményeket a leendő tantervi változásnál?
Hogyan veszik figyelembe a szociális munka szakmai változásait a leendő tantervi változásnál?
Milyen hazai tanterv- és képzésfejlesztési példákra kívánnak támaszkodni?
Milyen külföldi tanterv- és képzésfejlesztési példákra kívánnak támaszkodni?
Hogyan készíti fel képző stábját a tanterv- és képzésfejlesztő tevékenységre?
Mi a véleménye az interdiszciplináris megközelítésű képzésről?
Mi a véleménye: „a szociális képzés szolgáltatás a szolgáltatásban” gondolatáról?
Mit kíván még elmondani?

PIK KATALIN

A szociális munkások, munkahelyeik és szupervizoraik

Ez a tanulmány két okból íródott: egyrészt olyan kérdéseket fogalmaz meg, melyek a szociális munka napi gyakorlatában az adott szervezettel kapcsolatosan jelennek meg, és melyek megválaszolása a szociális munkások szupervizorainak – is – dolga lenne (ennyiben a szupervíziós gyakorlatot a napi praxis részeként tételezve), másrészt arra szeretne utalni, hogy a felmerülő kérdésekre megfogalmazandó válaszok egy esetleges szupervizorképzés fontos elemei lehetnek. A szervezetszociológia szempontjainak eddiginél erőteljesebb megjelenítésével véleményem szerint hatékonyabbá lehetne tenni a szociális munkások tevékenységét a szociális intézményekben. Tehát nem szisztematikus kutatási beszámolót írok, inkább a szociális munkában egy eddig talán nem egészen szokványos szempont szerint szeretném felvetni a napi gyakorlattal összefüggő kérdéseket.

Ritka kivételtől eltekintve a szociális munkások valamilyen szervezet keretei között dolgoznak. S bár ezek a keretek sok szempontból behatárolják a lehetséges tevékenységek körét, tapasztalataim szerint az ezekben dolgozóknak nincsenek megfelelő eszközeik, módszereik annak áttekintésére, mit jelent a szervezet jellegéből adódó meghatározottság és a behatárolódás. Nem tanulták meg sem ők, sem a munkájukat segítő szupervizorok, hogy milyen módszerekkel szerezzenek információkat az őket foglalkoztató szervezetekről. Lawrence Shulman, a szupervízió egyik legismertebb szaktekintélye szerint a szupervizorok leggyakoribb problémája, hogy nem tudják kezelni köztes helyzetüket, hiszen a csoportnak és az őket foglalkoztató szervezetnek egyaránt fontosnak kell lenniük számukra (Shulman, 1982: 263). A szociális munka problémás helyzetek megoldási kísérleteiből áll, s ezek a kísérletek nem hozzák meg minden esetben a kívánt eredményt, a változást, javulást. Sokszor több a nehézség, mint az érzékelhető „haladás”. A munka természetéből adódó problémákra rára-kódhatnak továbbiak, amelyek az adott szervezet működéséből, esetleges diszfunkcióiból adódnak. Ezek megértése, a diszfunkció esetle-

ges kijavítása a szervezetben dolgozó szociális munkások feladata lenne. Ehhez azonban eszközök szükségesek, mind a felismeréshez, mind a javításhoz. A szociális szolgáltató szervezetek arra összpontosítanak, hogy a hozzájuk fordulók problémáit segítsenek megoldani, kedvező változások eléréséhez segítsék hozzá ügyfeleiket, ami természetesen általában nem könnyű. Az eredményes munkavégzéshez szükséges lenne, hogy a munkakörülmények ne jelentsenek további terhelést, a szervezetek és a munkavállalók között viszonylag kevés legyen a konfliktus és ezeket rendezni tudják a szociális munkások – esetleg szupervizor segítségével. (Már ahol egyáltalán foglalkoztatják ezt a szakmai szempontból kívánatos szakembert.) A szervezetek létéből, felépítéséből, működéséből adódó problémák felismerése többnyire a külső, független szupervizor dolga. Hiszen ő az, aki nincs benne az esetleges napi csatározásokban, ő az, aki független az intézményi hierarchiától és ő az, akinek legképzettebbnek kellene lennie mind a szervezeti, mind az egyéb inter- vagy intrapszichés problémák kezelésében. A szupervizorok képzésére azonban még csak kísérletek történtek (Pik, 1996). Egy esetleges képzés beindulása során fontos lenne, ha a szervezetszociológiai megközelítés nagyobb súllyal szerepelne a curriculumban.

Tanulmányom „alapanyaga” az a sokféle tapasztalat, melyeket részben a szociális munkás hallgatók terepgyakorlatát kísérő szemináriumokat vezetve, részben a szociális munka szupervizoraként szereztem a legkülönbözőbb szociális szolgáltató intézményekben folyó munkáról. Gyakran találkoztam a szervezeti struktúrákat, működésmódot, vezetői gyakorlatot stb. érintő kérdésekkel, és ezek a kérdések sokszor megválaszolatlanok maradnak.

A szociális szolgáltató szervezetek nemcsak szociológiai szempontból érdekesek és vizsgálhatók. Felvetődhet az a pragmatikus szempont is, hogy vajon milyen szervezeti jellemzők növelik vagy csökkentik a munka eredményességét. A magányos szociális munkás ritka, de – ha lazán is – még ő is kapcsolódik valamilyen szervezethez, ahol szakmai tanácsot, támogatást kap, és szakmai felügyeletét is valamilyen intézmény látja el. Ugy tűnik, nem véletlen, hogy az egyedül dolgozó szociális munkás nagyon ritka. A szervezetek hatékonyabb munkavégzést tesznek lehetővé, a munkatársak szakmai közege jó esetben stimuláló, támogató hatású, a struktúra jó értelemben felelősségmegosztó, a hierarchia előrelépést hozhat. De a munkavégzés hatékonysága romolhat is egy olyan szervezetben, melynek struktúrája, szellemisége, hatalmi viszonyai a benne dolgozók többsége számára ellentétesek azzal, amit például egy ügyfélközpontú értékrend alapján elfogadhatónak gondolnának.

Megpróbáltam összegyűjteni azokat a területeket, amelyekről – úgy tűnik – a szupervizornak sokkal több tudásra lenne szüksége ahhoz, hogy a leggyakrabban felmerülő, szervezetszociológiai típusú problémákban válaszhoz segítse a munkatársait.

1. A szervezet felépítése, strukturális viszonyai
2. A döntéshozatali mechanizmusok
3. A vezető(k) helyzete és szerepe a szervezeten belül
4. Formális és informális struktúrák a szervezeten belül

1. Miért érdekesek a szociális szolgáltató szervezet felépítései, és strukturális viszonyai?

Max Weber szerint „a modern állam társadalomtudományi szempontból ugyanúgy »üzem«, mint a modern gyár” (Weber 1970: 386). Ahogy a különféle szakmák képviselőit elválasztották a lényegi eszközöktől a „modern hatalmi- és kultúrpolitikai államüzemben” (uo.) – hiszen a legfontosabb eszközökkel a hatalom rendelkezik –, a szociális intézményekben is hasonló helyzettel találkozhatunk. Max Weber fejtegetései (uo. és tovább) a szakképzett hivatalnoksereg kialakulásáról az irányító politikus alakjának megjelenéséig lefordítható arra is, hogy a szociális munkások a szó jó értelmében vett szakképzett „hivatalnokok”, akik irányítás alatt végzik munkájukat a „munkadarabokon”. A hivatalnoknak pártatlannak kell lennie, a politikusnak viszont „pártosan” kell harcolnia bizonyos eszméért. A szociális munkásoknak mindkét megközelítést magukévá kell tenniük egyazon intézmény keretei között, ami persze nem könnyíti meg a helyzetüket. Bár képzett hivatalnokok, de a felelősséget is viselniük kell, ugyanúgy, mint Weber politikusának. És meg kell érteniük helyzetük kettősségét. Az ilyesfajta gondokból egyenesen következik, hogy kitüntetett szerepet kapnak a szociális kérdésekkel gyakorlati szinten foglalkozó intézményekben a szervezet felépítéséből, struktúrájából fakadó jelenségek, az ezeket tükröző emberi viszonyok. A „human relations”-iskola ugyan nem szociális intézmények tanulmányozása alapján jött létre, de eredményei ezekben az intézményekben talán még fontosabbak, mint másutt. A rendszerelmélet behatolása a szervezetszociológiába nem idegen a szociális munka „ember a környezetében” szemléletétől. A „kliensek” (az idézőjeles használatról: Dominelli, 1996) helyzetét csak környezetükkel kölcsönhatásban értelmezhetjük, ezt tanítjuk és eszerint próbálunk dolgozni. Ezért nem nehéz a szociális munkások számára elfogadni, hogy az intézményeket is rendszerben, az őket körülvevő környezetben kell elemezni. Michael Crozier-nek a hatvanas évek elején megjelenő alapvető munkája (Crozier 1981) sem a szociális munka szervezeteiről szól, de a „szervezet a környezetben” megértési módot ő propagálta a szervezetszociológusoknak. Bár közigazgatási szervezeteket vizsgált Franciaországban, következtetései, módszerei talán jól alkalmazhatók a szociális intézményekre is. A szervezetek típusait mindig is csak az adott környezetben érthetjük meg.

A szervezeteknek is megvan a maguk fejlődésmenete. Meg kell értenie a szociális munkásnak, hogy a szervezeten belül részben azért

küzd, hogy szabadon mozoghasson, felelősen dönthessen, az előre nem látható helyzetekben gyors, de nem túlszabályozott megoldást hozhasson.

Egyik ajánlható módszer lehetne a struktúrák megértéséhez, hogy a különböző intézmények felépítését, jellegét összehasonlító módon tanulmányozzuk. Ehhez az szükséges, hogy a hallgatók vagy az edukatív funkciót is ellátó szupervizorok elegendő számú szervezetet ismerjenek meg ahhoz, hogy az összehasonlító elemzéshez elegendő adatot kapjanak.

Hasenfeld (1983) szerint a szociális szolgáltató szervezetek a bennük megjelenő ügyfelekről alkotott elképzeléseik alapján különíthetők el egymástól. Ha a feladatok egyszerű rutinból állnak, és az ügyfelek nem különböznek egymástól, a feladatokat könnyű standardizálni. Ha így tekintjük az intézményt igénybevevőket, bürokratikus típusú szervezetekről lehet szó. Ha ebben egy szociális munkás az ügyfél problémáinak teljességével akar foglalkozni, készségeit arra akarja használni, hogy rutin helyett megpróbálja megoldást nyújtani, nem egyszerűen kedves ügyintézőként, hivatalnokként viselkedve, a szervezet struktúrájából fakadó problémákkal találja szembe magát. Ha nem látta át a munka elvállalásakor, hogy milyen a szervezet felépítése, azaz a Hasenfeld szerinti rutinmegoldásokat előnyben részesítő, a klienseket uniformizáló típusú szervezetben vállalt munkát, összeütközésbe kerülhet a szervezet tagjaival. Tipikus problémahelyzet, amikor egy gyermekvédelmi érdeklődésű, gyámhatósági ügyekkel foglalkozó önkormányzati hivatalnok kerül konfliktusba a saját bürokratikus szervezetével, mert az ügyfele problémáit teljesebbnek látja, esetleg éppen a képzése során döbben rá bizonyos összefüggésekre, melyek alapján dolgozni szeretne, holott a munkáltató csak egyszerű és korrekt ügyintézését vár el tőle.

Az olyan szervezettípusokban, amelyek a „kliensek” közötti különbségeket hangsúlyozzák, bonyolultabb a felelősségvállalás, a tervek készítése. Itt azt várják el a munkatárstól, hogy sokféle készséget használjon, sokféle beavatkozási módot ismerjen és nagyobb önállósággal dolgozzon, mint az előbb jellemzett helyen. Ehhez azonban több időre is szükség van, csak kisebb esetszámmal lehet dolgozni. Egy-egy intézmény átalakulásakor gond lehet, ha pl. a bonyolultabb, több szakmai ismeretet igénylő munkához nem rendelnek más eseti terhelést. Tipikus helyzet lehet az átalakuló családgondozói hálózat munkája a gyermekvédelemben. Egyes kistélepüléseken élő, sokproblémás gyerekes családokkal más intézmény híján a megyei gyermek- és ifjúságvédő intézet családgondozói próbáltak foglalkozni, ha volt intézetben elhelyezett gyermek a családban. A családgondozók óriási terheléssel, nagy esetszámmal dolgoztak, sokszor csak formális, ellenőrző munkát tudtak végezni. Az új gyermekvédelmi törvény által létrehozott, helyi gyermekjóléti szolgálatok azonban más szemléletű munkát kívánnak, a gyermekek körüli problémákat minél teljesebben

próbálják átlátni, ehhez azonban csak lényegesen kisebb eseti terhelés mellett van mód. A nagy megyei szervezet munkájának család-gondozói része a kis helyi szervezet feladatává válik.

A kiválasztott „technológia” és az intézmény struktúrája összhangban van, általában megfelelnek egymásnak. Ha nem, feszültségek keletkeznek. A struktúra ismerete tehát megkönnyíti az elemző számára a felmerülő probléma helyes meghatározását, azaz a képzett szupervizor rájön, hogy a szupervizált problémája, nem kielégítő működése a szervezet strukturális viszonyaira vezethető vissza.

2. A döntéshozatali mechanizmusok

Ezek megismerése is igen fontos lehet egy-egy szervezeten belül a szociális munkás számára, ha megfelelő mértékű szabadsággal és ebből következően nagyobb felelősséggel akar működni. Ehhez ismernie kell, hogy hogyan keletkeznek a számára és munkakörülményeire hatással lévő döntések. Továbbá azt is át kell gondolnia, mit tehet, ha ezeket befolyásolni akarja. Perrow (1994: 137) szerint „...a szervezet valamivel több, mint a Weber modelljének strukturális kategóriái, a hierarchia, a szabályok, a hivatalok, a karrier és egyebek alkotta váz...” Könyvében a szervezeti döntéshozatal fontosságát fejti ki. Természetesen fontos, hogy milyenek a döntéshozók, mégis a szervezet az, amely végül a döntést hozza.

V. A. Thompson (1977) a modern szervezetek döntéshozatalában négy lehetséges típust írt le. Első lehetőség: a döntést formálisan csoportdöntésként hozzák meg. Ezek a döntések azonban csak olyan kérdésekben hatékonyak, amelyek általában nem érintik a szervezet lényegi működését. A specialisták informális befolyásoló véleménye a fontos lényegi kérdésekben. Második lehetőség: a hierarchia önkorlátozó módon gyakorolja döntéshozói hatalmát, ekkor nem egészen a hierarchia mentén születnek a döntések. Harmadik lehetőség: a formális, bürokratikus döntés nem olyan hatékony, mint amilyennek akkor gondolták, amikor meghozták, ezért módosítani, változtatni kell rajta. A negyedik – és Thompson véleménye szerint a legtöbb hatékony döntéshozatalnál a szervezetekben ez történik –, amikor a döntéshozatalt „elrejtik mindenféle mítoszok és fikciók, hogy úgy tűnjön, minden a hierarchiának a kultúrában kialakult jogai szerint történt” (i. m. p. 92.). A szervezeteken belül az „autoritás” hierarchikus elosztása eszköz arra, hogy a hivatalosat a nem hivatalostól elkülönítsük (i. m. p. 179.). A hivatalos helyzetet definiálja az adott szinthez rendelhető autoritás. A hivatalos kommunikáció ezeken a szinteken történik.

A szervezeti döntések mechanizmusairól kellene többet tudniuk a szociális szolgáltató szervezetekben dolgozó szociális munkásoknak, illetve ha a munkájukat hatékonyan akarják segíteni, a szupervizoroknak. Itt is az a kérdés, hogy egy-egy felmerülő változtatás során,

mely esetleg negatívan érint embereket, hogyan tudhatják meg, milyen módon döntöttek munkakörülményeik változtatásáról, munkájuk megbecsüléséről.

A „döntéshozatali egység” (J. D. Thompson: 1976: 72) azon egyén vagy csoport a szervezetben belül, aki vagy akik abban a helyzetben vannak, hogy hatalmuknál, felelősségüknél vagy tekintélyüknél fogva alternatívák között választhatnak a szervezetet érintő kérdésekben. Természetesen a szervezeti struktúráktól nem független, hogy hol helyezkednek el a döntéshozatali egységek, és ezeket egy vagy több ember alkotja. Az sem mindegy, milyen típusú döntésekről van szó, és az sem, milyen a szervezet környezete, mennyire biztonságos helyzetben kell működniük a döntéshozóknak.

Természetesen nem minden döntéshozó van a megfelelő helyen. Ebből a meg nem felelésből különféle gondok adódhatnak az egyes emberek szervezetben belüli helyét tekintve. Etzioni (1964) leírja, hogyan alakul ki a szervezetek döntéshozatali hierarchiája. Részben az iskolai végzettség, részben az IQ alapján (Amerikában, a hatvanas évek elején írta a könyvet a szerző!) kerül valaki a hierarchia magasabb vagy alacsonyabb helyére a döntéshozatali piramisban. Kivételt képeznek az olyan professzionális szervezetek, amelyekben nincs hierarchia, a „kivitelezők” egyben a döntéshozatal legmagasabb csúcsát is képviselik, mint pl. az orvosoknál. (Legalábbis ami a professzionális munkát illeti.) Hasonló a helyzet a szociális munkásoknál is: senki nem dönthet egy-egy adott helyzetben helyettük az ügyfelekkel, „esetekkel” kapcsolatban. Az intézményes döntésekben azonban érdekes helyzetet figyelt meg Etzioni (i. m. p. 76.): a szervezetek leggyakorlatabb tagjai nem a csúcson, hanem a középén, és nem a legfőbb döntéshozó pozíciókban, hanem azok körül vannak. Szakértők, „stáb” specialisták, vagy a megfelelő szakmák nevével jelzett szakemberek. A legfőbb döntéshozók és a legmagasabban kvalifikált, legtöbb gyakorlattal rendelkező emberek tehát nem minden esetben azonosak.

Figyelmet érdemel mindez egy-egy szervezet döntéshozatali mechanizmusának megismerésében. Itt is módszerekre lenne szükségük a szupervizoroknak és a szociális munkásoknak: hogyan deríthető ki, hogy a különböző típusú döntések kikén múlnak? Hol vannak a döntéshozatali egységek és kikből állnak? Nem tudjuk, milyen módszerekkel tudhatja meg a szupervizor, hogy egy adott szociális intézményben melyik a domináns döntéshozatali forma. Egyik lehetőség lehetne, hogy a munka elindulásakor, a felkéréskor rutinszerűen ki kell deríteni, hol helyezkedik el a döntéshozatali egység az intézményi hierarchiában, hiszen alighanem itt jött létre valamilyen elhatározás arról, hogy igénybe veszik a külső szakember segítségét. Talán a szupervízió elindulásakor, az első, a szerződés kötést megelőző tárgyalásokon deríthető fel, hogy kikből áll a döntéshozatali egység, kik és milyen elvek alapján hívták be a szupervizort. Egy esetleges képzés során szempontokat kaphatnának ezzel kapcsolatban a hallgatók,

gyakorlással megtanulhatnak, hogy rutinosan tegyék fel kérdéseiket a szervezeti hierarchia döntéshozatali egységeiről.

Nem volna szabad olyan helyzetnek előállnia, amibe egy szociális munkásokat foglalkoztató civil szervezet került: az alapvető munkajogi kérdéseket, előmenetelt, fizetést, szabadságot, munkarendet változtatni akaró döntéshozatal szervezeten belüli komolyságáról, az embereket egzisztenciálisan is érintő esetleges bevezetéséről mindenkinek eltérő volt a véleménye. A csoportban ettől a napi munkát is alapvetően érintő bizonytalanság alakult ki, melynek kimondásához hozzásegítette ugyan a szupervizor a kollégákat, de a döntéshozatal helyének, súlyának megítéléséhez nem.

3. A vezetők helyzete és szerepe a szervezeten belül

Ha a munkafolyamat egyes részei többé-kevésbé előre láthatóak, a döntéshozó is viszonylag könnyen képes előre tervezni. Ha olyan intézményről van szó, ahol nem rutineljárások sorozatában dolgozik a szociális munkás, ahol a megjelenő problémák megoldása során különféle eljárásokat alkalmaznak, rugalmasan reagálnak az egyes ügyfelek problémáira, a vezető sokkal kevésbé tud előre tervezni és a döntéshozatali mechanizmusban több visszajelzésre, kooperációra van szüksége, mint a rutinszerű eljárásokat preferáló intézményeknél, ahol a szociális problémákat kevésbé komplex módon kezelik. Kevésbé alkalmazható a központi kontroll, az egyszemélyi vezető felelőssége. A vezető demokratikus, a részvételt támogató vezetési stílusa sokat jelenthet a munkatársak számára azokban a szociális szolgálatban intézményekben, ahol a szociális munkások közvetlen kapcsolatban vannak az élet legkülönfélébb problémáival. A „human relations”-iskola követői a legjobb vezetők a szociális szféra ellátó intézményeiben, mert ők azok, akik – per definitionem – tisztelik a beosztott autonómiáját, bátorítják a munkatársak részvételét a döntések meghozatalában, azaz demokratikus a munkastílusuk. A vezető itt a csoportkohéziót is erősíti, ami együtt jár azzal a szociális szférában oly fontos érzéssel, hogy a munkacsoportban a szociális munkás elégedett legyen a helyzetével. Ha a vezető mindennek ellentéte, mindazok a pozitív attribútumok, amelyekről fent szó volt, átfordulnak negatívumokká.

A szervezeteken belül különféle vezetési területek vannak. Általában két területet tartanak fontosnak (Etzioni 1964: 61): az instrumentális és az expresszív típusút. Az instrumentális aktivitások az eszköz megszerzését és azok elosztását célozzák. A vezető feladata tehát a pénz, a működési feltételek előteremtése és ezek megfelelő elosztása. Az expresszív feladatok a szervezeten belüli interperszonális kapcsolatokat érintik, a szervezet tagjai ezek kapcsán alakítják ki közös normarendszerüket. A két aktivitás külön vezetői helyeket, sokszor

összeegyeztethetetlen szerepirányultságot és egymástól alapjaiban eltérő pszichológiai karaktereket igényel.

Ha keveredés van a két aktivitás között, a szupervizor segíthet a szerepkonfliktusok tisztázásában. De ehhez a szupervizornak is világosan kell látnia, hogy mit fednek a vezetői területek, s ezek felderítéséhez olyan módszereket kellene tanulnia, melyeket nem alkalmazhat részt vevő megfigyelőként vagy kutató szociológusként.

Külön feladat lehet a vezetők számára adott szupervízió. Ez – úgy tűnik – sokáig elhanyagolt terület volt, hiszen a „frontvonal”, a közvetlen klienskapcsolatokkal küszködők számára kell, illetve kellett legtöbbször a külső támogatás, segítség. Vannak országok, ahol a vezetők legtöbbször hosszú szakmai tapasztalattal rendelkező kollégákból kerülnek ki, és szupervizori feladatokat is kapnak. Magyarországon nem ez a modell terjedt el, ezért üdvözlendő, ha a vezetők szakmai támogatására is egyre inkább gondot fordítanak (Pritchard 1997).

Hosszú és keserves csoportfolyamat nyomán alakította ki az egyik dinamikus növekvő szociális intézmény vezetője azt a véleményt, hogy jobb, ha nem vesz részt (aki inkább instrumentális feladatokat vállalt magára) az expresszív feladatok megoldására szövetkezett csoport munkájában. Természetesen nem takarítható meg a saját felismerés, de ha a szupervizor ismeri a szervezetszociológia fenti tételét a kétféle vezetői feladat kívánatos elkülönítéséről, könnyebben segítségre lehet mind a vezetőnek, mind a vezetetteknek a tisztázásban.

4. Formális és informális struktúrák a szervezeten belül

Ha egy hierarchikusan felépített szervezetben dolgozunk, ennek előnye, hogy részben felelősséget vesz le a szociális munkások válláról, azonban szükségszerűen korlátozza is szabadságukat. Mennyi a szükségszerű és mennyi a szükségtelen korlátozás? Hogyan deríthető ki egy-egy szervezetről, hogy miképp alakul benne a hivatalos és a nem hivatalos hierarchikus rend? Charles Perrow (1994) szerint a szociológusok egyik legkedveltebb témája ennek felderítése (i. m. p. 47). Perrow úgy véli, a hierarchia elsősorban a megszokott, rutinszerű helyzetekben működik megfelelően. Ha azonban nem ilyen a helyzet – és a szociális munkások tevékenysége túlnyomórészt nem megszokott és nem rutinszerű helyzetekből áll, legalábbis a még ki nem égett kollégáknál –, a szervezet hivatalos hierarchiája mentén nem feltétlenül a legjobb megoldások születnek az adott problémákra. A hierarchia kérdései, az alá-fölé rendeltségi viszonyok haszna és kára a szervezetszociológia egyik fontos kutatási területe. Perrow ipari üzemekben végezte megfigyeléseit, ahol a hierarchia felhasználásának módjairól érdekes példákat ad közre. Megfigyeléseihez szociológiai módszereket használt. Vajon vannak-e specifikumai azoknak a többé-kevésbé bürokratikus intézményeknek, ahol maguk az emberek gondolják a „munkadarabok” és – többé-kevésbé – szociális szakemberek dol-

goznak alá-fölé rendeltségi viszonyban egymással, olyan képzettségű emberek vannak munkatársi-emberi kapcsolatban, akik szakmájuk szerint is emberekkel foglalkoznak? A szociális munkás, a közvetlen ellátásban dolgozó kolléga az, aki végül is kapcsolatba kerül ügyfelével, az ő munkáján múlik, hogy az intézmény mennyire hatékony. Tud-e olyan informális csatornákat feltárni, amelyek szükség esetén eredményesebb munkavégzést biztosítanak számára? Kapott-e elég muníciót erre a képzése során? A szupervízor segítségével meg tudja-e oldani azt a kényes helyzetet, hogy az egymástól elkülönült informális és formális hierarchia mentén különböző módon próbálja meg érvényesíteni elképzeléseit?

A szervezetszociológiai iskolák nagy kérdése a döntéshozatal módja, amely nem választható el a tekintély, a vezetés és a hierarchia kérdésétől. Konfliktusok keletkezése a vezetők és beosztottak vagy a beosztottak között. A „human relations”-iskola szerint a vezetés hiányosságai gyakran okoznak konfliktusokat.

Crozier már idézett művében (Crozier 1981) a bürokráciát akarta megérteni és megértetni. Hierarchikus intézményekről ír, amelyekben szükségszerűen korlátozódik a szabadság. Kíváncsi volt arra, „hogy ezek az intézmények mennyiben akadályozhatják az emberi szabadságot” (i. m. p. 30.). Mi azt szeretnénk megvizsgálni, hogy a szociális intézmények strukturái, működésük ismerete vagy nem ismerete mennyiben befolyásolja a benne dolgozók szabadságát, mennyiben akadályozza, hogy felelős szakemberként végezzék tevékenységüket a rendszeren belül. Hogyan, milyen módszerekkel lehet eljutni oda, hogy megértsék, a szervezet részeként mikor vesztett el felelősségük, és váltak valamely „konfliktusjáték” részévé, ahelyett hogy „kooperációjátékot” játszhattak volna (i. m. p. 34.). Hogyan érhetjük el, hogy megértsék, milyenek a függelmi viszonyok, van-e manipuláció, és ki az, aki ezt űzi. Ezek a kérdések csak az intézmény és környezet viszonyában tehetők fel. Crozier elemzése szerint a szervezetek fejlődése, tökéletesedése a tagok számára nagyobb szabadságot és kevesebb merev kötelezettséget jelent: „azért fejlődhettek ki a nagymértékben szabványosított és ellenőrzött tevékenységek, mert a szervezeti formák rugalmasabbá váltak” (p. 422.).

Mivel a szupervízió folyamat, megfelelő eszközökkel nyomon kísérheti egy-egy szervezeten belül a változásokat mindazokban a kérdésekben, amelyek a szervezet létéből fakadnak. Ez vonatkozik mind az egyéni, mind a csoportos szupervízióra. Alapvető formái, az adminisztratív vagy kontroll, a támogató és az edukatív vagy oktató szupervízió. Mindezeknek történeti gyökerei vannak: a szociális munka kezdeteinél, az első settlementben, Londonban Samuel Barnett minden héten egyszer személyes beszélgetést folytatott azokkal az egyetemistákkal, akik lényegében a szociális tevékenységet végezték a háznál. Oktatott, és támogatta a nehézségekkel küzdő fiatalokat Amerikában, ahol a Charity Organisation Society fizetett vezetői ön-

kéntesekkel dolgoztak. Ők látogatásokat végző fiatal lányok voltak, akik gyakran megrémültek a szegény családoknál szerzett tapasztalatoktól. A fizetett, idősebb és tapasztaltabb vezető részben ellenőrizte munkájukat, részben támogatást nyújtott számukra. Az utóbbi modell ma is használatos Amerikában: a szupervizor az intézmény alkalmazottja, és tapasztaltabb vezetőként ellenőrzi, értékeli, számonkéri a munkát. A kontroll-funkció gyakorlása azonban nehezebbé teszi, hogy a problémákról nyíltan szó essék. A beosztottja még a legdemokratikusabb szellemű vezetőnél is függő helyzetben van. Ezért Európában – felismerve, hogy a szupervízió során olyan szakmai-tanulási folyamat zajlik, melyet csak a támogató-oktató jellegű kapcsolat tesz lehetővé – a külső, az intézményitől független szupervíziós formákat fogadták el. A kérdésre, hogy a szervezeten belül hol a helyük a szupervizoroknak, a két alapvető modell különböző választ kínál. De mindkét esetben megjelennek az intézménnyel kapcsolatos problémák is. A független szupervizor perspektívája nagyobb áttekintést, rálátást tesz lehetővé, ezért használhatóbb modellnek tűnik.

A vezetés és a vezetettek közötti nem is különösebben ritka konfliktusos helyzetekben a szupervizor mediáló szerepet játszhat. Ez a mediálás, közvetítés felsorakozott a szupervízió három klasszikus formája mellé. A vezetők olyan feladatokat róhatnak a szociális munkásokra, amelyek tisztességgel nem oldhatók meg, mert előfordul, hogy a vezetők annyira eltávolodtak már a napi gyakorlattól, hogy egyéb szempontjaik kerülnek előtérbe, s így nem veszik figyelembe munkatársaik véleményét.

Ideális esetben a szupervizor szabadon, nagy felelősséggel jó szakmai döntéseket hozó, kooperációra kész és képes emberekkel dolgozik, akik tisztában vannak azzal, hogy problémáik mennyiben függenek össze a napi munkájuk során „beszerzett” magánjellegű frusztrációikkal, mennyiben veszélyeztetik lelki egészségüket a szociális szféra gyakran kilátástalan külső viszonyai, és mennyiben tehető felelőssé az esetleges sikertelen megoldásokért és az ezzel szorosan összefüggő, menetrendszerűen bekövetkező burn-outért a szervezet struktúrája, döntéshozatali mechanizmusainak átláthatatlansága, informális és formális hierarchiája valamint a többé-kevésbé demokratikus stílusú vezető.

Irodalom

- Crozier, Michael (1981): A bürokrácia jelensége, KJK Budapest
Dominelli, Lena (1996): Deprofessionalizing Social Work, British Journal of Social Work, v. 26 No. 2.
Etzioni, Amitai (1964): Modern Organizations, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey
Hasenfeld, Yeheskel (1983): Human Service Organizations, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall
Perrow, Charles (1994): Szervezetszociológia, Osiris-Századvég Budapest

SZOCIÁLIS MUNKA

- Pik Katalin (1996): A szupervízió tanításának kísérlete, in: Gosztonyi Géza (szerk.):
Mi a szupervízió? Budapesti Szociális Forrásközpont
- Shulman, Lawrence (1982): Skills of Supervision and Staff Management, F. E.
Peacock Publ. Inc. Itasca, Illinois
- Thompson, James D. (1976): Organizations and Beyond, Lexington Books, D. C.
Heath and Company Lexington, Mass.
- Thompson, Victor A. (1977): Modern Organization (second ed.), The University of
Alabama Press, Alabama
- Weber, Max (1970): Állam Politika Tudomány, KJK Budapest

SZÁSZ ANNA

Az ESZTER-program

Hálót és nem halat. Az ősi kínai mondás a társadalmi rehabilitáció alap gondolatát, az emberi méltóság megőrzésének vágyát és szándékát fejezi ki. Nevezetesen azt, hogy a segítségre szorulóknak munkából szerzett jövedelemből, ne pedig segélyből tartsák fent magukat. Ezt az alapelveket a jelenkori Magyarországon nem egyszerű a gyakorlatba átültetni. Az ESZTER-program egyike a sikeres kísérleteknek.

A program ötlete Talyigás Katalin, a Magyarországi Zsidó Segély Alapítvány főtitkárának egy kaliforniai élményéből született meg.

Az élmény alapjául szolgáló, jellegzetesen amerikai történet főszereplője egy ottani orvosnő, onkológus, aki megbetegedett rákban, és valamennyi női szervét megműtötték. Elhatározta, ha túléli, minden tőle telhetőt megtesz a hasonló betegségben szenvedőkért. Rádöbbsent arra, hogy milyen komoly szerepük van a lelki tényezőknél a gyógyulásban. Gyerekkorában a nagymamától kapott egy közismert kaliforniai mesefiguráról mintázott babát. Ragady Ann, így nevezik a mesefigurát, a fiú párja pedig Andy. Ha az egykori kislánynak bána volt, a lánybabának panaszkodott el. Ez az élmény munkált benne, amikor gyógyulása után ő és a férje – jó nevű sebész – beöltöztek Ann-nek és Andynek, és eljártak kórházakba, rákos gyerekeket felvidítani.

Egy ilyen gesztus a mi szemünkben, tekintélyelvű neveltetésünk-nél fogva, bizonyára enyhén infantilnak és kissé nevetségesnek tűnik. Játsszunk el a gondolattal: vajon elképzelhető-e, hogy nálunk egy orvos házaspár, különösen, ha már nem is fiatal, beteg gyerekek kedvéért bohóckodásra adja a fejét?¹

Kaliforniában a házaspár fellépésének sikere volt, és a gyerekek követelték az élő helyett az igazit is: a babából készült babát. A doktornő ezen felbuzdulva megszervezett egy olyan, teljes vertikumból álló rehabilitációs programot, amelyben megvalósulhatott az önmagukon és a másokon segítség gondolata. Létrehozott egy műhelyt, ahol

¹ Orvosok valóban nem, de színészek nálunk is járnak vidám műsorokkal egyes gyermek kórházakban (a szerkesztő megjegyzése).

a babákat rákbetegségből felépült asszonyok varrták. Egy másik, volt betegek közül álló csoport az anyagot gyűjtötte a babakészítéshez. Megszervezett és kiképzett egy harmadik csoportot, melynek tagjai a betegeket látogatták. Végül egy információs csoportot is szervezett, amely feltérképezte, hogy hol és mennyi látogatóra és ajándékul szánt babára van szükség.

1998-ban már háromezer (!) csoportjuk működött.

Talyigás Katalin ezt a programot kívánta a hazai körülmények között, egy speciális helyzetű népesség számára megvalósítani.

A Magyarországi Zsidó Segély Alapítványt (MAZSA) 1991-ben hozta létre az amerikai Joint, azzal a céllal, hogy a holokauszt már idős túlélőinek segítséget nyújtsanak, hogy legalább életük hátralévő részét élhessék le emberhez méltó módon.

Az alapítvány munkatársai működésük során szembekerültek azzal, hogy a holokauszt második-harmadik nemzedékében, a 40–60 évesek közt is sokan nélkülöznek, sok a beteg, a rokkant, a munkanélküli. Az amerikai példa arra sarkallta a MAZSA vezetőit, hogy segélyezés helyett munkalehetőséget teremtsenek azoknak, akik az alapítvány védőszárnyai alatt képesek is, akarnak is dolgozni.

Megjegyzendő: az alapvető célokon túl az amerikai és a magyar program között nem sok hasonlóságot találunk. Először is, mert más a célcsoport. Aztán pedig: Magyarországon mások a hagyományok, a lehetőségek és a körülmények. Annak, hogy magánemberek non-profit vállalkozásba kezdjenek, illetve hogy azt fenntartsák állami segítség nélkül, eleve gátat szab az, hogy nálunk még nincs egy megállapodott és jótékonyagra szocializálódott vagyonos réteg. De valószínűleg még annak sem jöttek létre a feltételei, hogy jómódban élő polgártársaink- és társnőink pénzkereső munka helyett idejüket és energiájukat karitatív tevékenységre fordítsák. Végezetül a mi megszokott, kelet-közép-európai bürokráciánkban nyilván eltérő módon szabályozzák a non-profit szervezetek működését, mint az USA-ban, ahol több mint két évszázad alatt kialakult az öntevékenység-önszerveződés gyakorlata.

Mindenesetre tény: az ESZTER-program elindításához számos feltételt kellett teljesíteni.

Államilag támogatott rehabilitáció – és a szükséges plusz

A leendő foglalkoztatottakon kívül szükség volt helyiségre, meg kellett határozni a tevékenységi kört, és ami a legfontosabb: találni kellett egy célszervezetet, amelynek jogában áll *rehabilitációs* munkahelyeket fenntartani, azaz a megváltozott munkaképességűeknek munkát és munkabért adni.

A program tervezése és szervezése 1998-ban kezdődött, 1999. június 26-án megindult a munka a Fő utca 52. számú ház egyik, műhelynek berendezett lakásában, amelyet a hitközség hagyatékából vá-

sárolt meg és újíttatott fel. Nyolc-tíz asszony ült a varrógépek mögé, ezeket egy amerikai házaspár (Martha és George Rich) adományából vásárolták. Az asszonyok közül csak kevesen tudtak varrni, a többiek betanítását Gellért László végezte, textiles üzemmérnök, maga is rokkantnyugdíjas. Valójában ő szervezte munkahellyé, műhellyé a varrodát. Személye, működése nagy nyereséget jelentett az alapítványnak, halála pedig nagy veszteség volt. (Azoknak a napoknak az egyikén temették, amikor a program résztvevőivel az interjúkat készítettem.)

A legfontosabb feltételt is sikerült teljesíteni. A program kezdetekor kapcsolatba léptek Iszkra Zoltánné Ambrus Évával, a Megváltozott Munkaképességűek Szakszervezetének elnökével, aki viszont olyan gazdálkodó szervezetekkel tudott kapcsolatot teremteni, amelyek az érvényes jogszabályok alapján foglalkoztathatják az alapítvány pártfogoltjait.

Az eddigiekben tehát célszervezetekről írtam. Korábban valóban kijelölt célszervezetek foglalkoztatták a megváltozott munkaképességűeket, 1993 óta azonos betegségben szenvedők után bármely ilyen szervezet az államtól azonos normatív támogatásban részesült. Am 1998-ban, mint azt Iszkráné Ambrus Éva megfogalmazta, ezen a területen forradalmi változás következett be. A szóban forgó réteg foglalkoztatása ugyanis már nem a célszervezetek privilégiuma. Azóta bármely gazdálkodó szervezetnek jogában áll a foglalkoztatás, és megkaphatja az államtól a normatív támogatást, ha bizonyos kritériumoknak megfelel. (De csak gazdálkodó szervezetek, alapítványok nem.)

Ez a normatív támogatás biztosítja a foglalkoztatottaknak a minimálbért és annak járulékait. A kormány egyoldalú – és valószínűséggel igencsak megalapozott kritikával illetett – lépése, hogy 40 ezer forintra emelte a minimálbért, talán egyedül a megváltozott munkaképességűeknek kedvez, nem kis mértékben az ő jövedelmüket növeli.

„Ez az összeg azért már emberhez méltóbb. Már nem éhkopp” – mondja az 54 éves, 5 éve rokkantnyugdíjból élő András, aki ősz óta az alapítvány erzsébeti részlegében dolgozik.

Az eredeti ESZTER-program (Eszter nemcsak ama bizonyos bibliai történet hősnőjének neve, hanem betűszó: az Empátiát, Szeretetet, Támogatást, Esélyt és Reményt nyújtó csoport kezdőbetűiből) kiegészült ugyanis a Dávid-programmal.

Nem sokkal azután, hogy működni kezdett a varroda, kiderült, hogy az alapítványhoz forduló férfiak is igényelnék a foglalkoztatást, és a munkával megszerezhető jövedelmet.

Mindkét részlegnek Éva szerzett munkáltatót, az úgynevezett gesztorszervezetet, és munkát. A varrodában az Eszter- és Dávid-babákat készítették először, ezeket a Talyigás Katalin meghatározása szerint emblematikus figurákat, amelyeket ajándékba adtak idős, egyedülálló vagy fogyatékos gondozottjaiknak, ily módon is erősítve velük a kap-

csolatot. De ma már ebben a műhelyben sok egyéb is készül. Gyerekeknek állatfigurákat ábrázoló párnák, díspárnák folttechnikával, készítették pólókat, otthonkákat. A késztermék egy részét el tudják adni. Vásárra mennek vele, piacoznak; chánuká előtt a Goldmark-teremben volt bazár, ott szép forgalmat bonyolítottak le, 23 ezer forint volt a bevételük, a Bálint házban pedig az egész napos vásáron 70 ezer forint.

Ma a fiatal, harmincegynéhány éves Dóczi Vera a varroda szakmai irányítója, eredeti szakmája szerint kerámiakészítő és lakberendező, de dolgozott kézi-, gobelin- és szövött technikával készült szőnyegek restaurátoraként is. Varrni is megtanult. A lakás és belseje az, amihez ért, és amivel szívesen foglalkozik. Vannak ötletei, és úgy érzi, hogy itt meg is tudja valósítani azokat. A szakmai tevékenységen túl a program szociális célját is támogatja, át tudja érezni, milyen az, amikor valaki sérült, amikor hátrányos helyzetben van.

„Engem, amikor munkát kerestem, nagyon sokszor azért utasítottak el, mert már elmúltam húszéves, mert elváltam, mert egyedül nevelem a gyerekeket” – mondta, amikor beszélgettünk.

Az erzsébeti részleg más konstrukció, mint a varroda. Az itteni helyiséget a huszadik kerületi önkormányzat bocsátotta a Megváltozott Munkaképességűek Szakszervezetének rendelkezésére, a foglalkoztatottak ötven százalékban az alapítvány révén kerültek ide, ötven százalékuk az önkormányzat révén. A munkafeltételek azonosak, kivéve, hogy az önkormányzatiak számára három hónapos próbaidőt szabtak, az alapítványiak számára próbaidő nincs.

Ez a részleg más gesztorszervezethez tartozik, mint a varroda, itt jóval többen, közel hatvanan dolgoznak, főként férfiak, de van köztük néhány nő is. A munka is más. Egyelőre kizárólag megrendelésekre dolgoznak, önálló profiljuk még nincs, Éva szándéka szerint majd lesz, mert erre szükség van, hogy a megrendelések szüneteiben legyen mivel foglalkozniuk. Eddig golyóstollakat szereltek össze, készítették már díszdobozokat, amikor ott jártam, tűpárnaként szolgáló, kis kálapokot gyártottak.

A kézimunka nem mindenkinek áll kézre, ehelyett a férfiak közül többen teljesítenek ügyeletet, a különálló házat éjjel-nappal őrzik.

Nők és férfiak otthon érzik magukat. 2000 augusztusában indult el az élet az erzsébeti részlegben, s András (akit fentebb már idéztem) azt mondja, hogy „Jó a lelkenek ez a munkahely. Ez még nem egy történelmi időszak, de érzem, hogy szükség van rám valahol, hogy nem vagyok persona non grata. Mert másutt azt gondolják: negyvenen felüli, rokkantnyugdíjas, dögöljön meg...”

Éva húsz éve dolgozik rehabilitációs területen, állítása szerint ilyen széles körű, és ugyanakkor személyre szabott gondoskodással, mint amelyet az alapítványnál tapasztal, másutt nem találkozott. A célszervezetek többsége, mint mondja, húsdarálóként működik. Van olyan hely, ahol az egymás mellett dolgozók még csak nem is szólhatnak

egymáshoz, vagy megszabják, hogy óránként csak egyszer mehetnek WC-re. Senki nem ellenőrzi, hogy mitől rehabilitációs célszervezet az, amelyik annak nevezi magát.

„Két olyan kritérium van, amelynek alapján ezt el lehet dönteni. Az egyik, hogy az indulás óta eltelt közel félév alatt hány embert küldtek el, illetve hányan léptek ki. Talán ha kettőt, vagy hármat. Noha itt (az erzsébeti részlegben) most ötvenhatan vannak. Súlyos betegek, halmozottan fogyatékosok, akad köztük, aki tíz-tizenöt éve, vagy egyáltalán nem dolgozott. Itt a rehabilitáció csak foglalkoztatással nem megy. Csak szociális törődéssel megy.

A második kritérium, hogy milyen gondozást, rehabilitációs többletet kapnak. Itt hetenként orvosi, szemorvosi vizsgálatot tartanak. Ez a két munkahely azért nem hasonlítható a többihez, mert itt minden ember mögött ott áll az alapítvány.”

Nem beszéltek róla

Az ESZTER-program lényege, hogy az ebben szereplők köré kiépítettek egy szociális védőrendszert. A szociális munkát Kádár Kata fogja össze. (A balladai név viselője jelen esetben nem egy tragikus hősnő, hanem egy dinamikus, életszerető asszony.) Azt, hogy ez közelebről mit jelent, számomra a szereplőkkel, a varrodában, illetve az erzsébeti részlegben dolgozó nőkkel és férfiakkal folytatott beszélgetésekből derült ki. Kata mindenkit ismer, és mindenkinek ismeri az élettörténetét. Honnan jött? Miért, és miben szorul segítségre? A különböző természetű ügyeket és bajokat megpróbálja elrendezni, orvosolni. Ez többnyire az a bizonyos naponta elvégzendő apró munka, amely nélkül semmiféle közösség nem működik. De ennél valószínűleg többről van szó. Arról az empátiáról, az emberek iránti, belülről jövő érdeklődésről és elkötelezettségről, amiről nem nagyon lehet beszélni. Ami vagy van, vagy nincs. Itt van, és ezt az emberek teljes bizonyossággal érzékelik.

Nem hiszem, hogy újat mondhatnék: mindig az emberi sorsok a legizgalmasabbak.

Sokan jöttek a mély szegénységből, zsidó és nem zsidó származásúak egyaránt, hiszen az alapítvány nyitott, és az utóbbiakat is befogadja. Sokan épp, hogy felkínlódták magukat egy elviselhető, közepes szintre, amikor egy hirtelen jött betegség, vagy a munkahely elvesztése évtizedek erőfeszítéseit semmisítette meg.

A zsidó származásúak annyiban vannak rosszabb helyzetben, hogy cipelik a szüleik, nagyszüleik múltját, hogy valamennyien megcsontított családokban nőttek föl, valamennyiük mögött ott sötétlenek a holokauszt áldozatai, és szinte valamennyiüktől visszahallani, hogy erről otthon nem nagyon, vagy egyáltalán nem beszéltek.

Tibor 43-ban született. Édesapja munkaszolgálatos volt, 44-ben, Sopronkőhidán halt meg. Ő maga egyéves volt ekkor. A Bezerédi

utcában laktak, a gettóban, már sorba állították őket, hogy „elviszik, de a keretlegények közül valaki ismerte az édesanyját, kihúzta a sorból, attól kezdve kettőjüket ismerősök bujtatták”. Erről az édesanyja nem nagyon beszélt. Az anyai ágú család teljes egészében a Bezerédi utcában lakott. A nagyanyját, nagynénjét és a három- vagy négyéves unokahúgát *elvitték*, ők Auschwitzban pusztultak el. Megmaradtak ők ketten az édesanyjával, a nagyapja és a nagybátyja. Az édesapja zaegerszegi rokonságából senki. Próbálta őket felkutatni, de senkit nem talált. „Eltűntek. Nem maradt meg csak pár levél, az iratok, meg a nevem.”

Tibor 14 éves korában kezdett dolgozni. Az édesanyja *pszichés sérülései folytán* csak alkalmi munkát tudott végezni, volt egy nevelőapja, már idős, a kevéske nyugdíját lottó-kiértékeléssel egészítette ki. Nagyon szegények voltak, de a rezszi mindig megvolt és nem tartoztak senkinek. *Valahogy éltek*. Az általános iskola után beíratják őt a Vörösmarty gimnáziumba, a szándék megvolt, de taníttatását anyagilag nem tudták vállalni. Pincér tanuló lett, borfiúként kezdte, és ami fizetést, borralalót kapott, azt hazaadta. 1961-ben végezte el a Vendéglátóipari Szakmunkásképzőt, pincérként sok helyütt dolgozott. Megnősült, két év eltéréssel születtek meg a fiai. A felesége otthon maradt a gyerekekkel, s ő rajtuk kívül az édesanyját is eltartotta. 1978-ban lett üzletvezető, előtte kétéves tanfolyamot végzett. 90-ben privatizálták az általa vezetett üzletet, de 93-ig még tudott dolgozni, egy bisztróban, amit azután elvettek tőle. Még egy-két üzletet elvállalt. 1996-ban leszázalékolták, rokkantnyugdíjas lett, eladták a pesti lakásukat, vettek egy házat Bükkzentkereszten, a feleségével odaköltöztek. Nem sokkal később a felesége megbetegedett, mellrákja volt, majd csonttáttét, végül a daganat az agykéregre is áttért. Tibor hetenként hozta föl a Kékgolyó utcába, kezelésre.

1999 novemberében két hét különbséggel halt meg a felesége és a fiatalabbik fia. Egy évig gyászolt. Majd eladta a bükkzentkereszti házat, visszajött Pestre, összeköltözött egy régi munkatársnőjével, össze is házasodtak. Rajta volt az alapítvány segélyezési listáján, ezért megkereste őt Rákosi Judit – aki szintén az alapítvány munkatársa – s elmondta, hogy elindul az erzsébeti részleg, lesz ott munkalehetőség. Ez 2000 augusztusában történt, Tibor szeptemberben jött ki. Ő volt az első fecske – ő mosta le az összes ablakot.

Ért a szervezéshez, irányításhoz, termelésvezető lett, ő felel a rendért, tisztaságért.

A fizikai állapota rossz, pincérbetegsége van, visszér miatt ötször vagy hatszor is műtötték a lábát, súlyos asztma gyötri, de saját bevallása szerint: „Túlélési hajlamom van. Minden porcikám beteg, csak a hozzáállásom nem.”

Az 1942-ben született Zsuzsa sokban a Tiboréhoz hasonló pályát futott be. 44-ben édesanyjával ő is a gettóba került. Életben maradtak.

Az édesapja is. Ő *muszos* volt (munkaszolgálatos), de csipőficama miatt, meg amiért értett a lovakhoz, *nem vitték ki*.

Zsuzsa gyerekkorában nem nagyon volt kíváncsi, nem kérdezgette a szüleit, később viszont sokat olvasott a holokausztról.

Nagyon szegények voltak. Egy pici, szoba-konyhás lakásban laktak az István úton. (Ezt Landler Jenőről nevezték el, majd visszakeresztelték Istvánra.) A szülők nem voltak tanult emberek, Zsuzsa édesanyja négy elemi végzett. Zsuzsa ellenben tanult. Először gyors- és gépírást, majd a munka mellett leérettségizett, elvégezte a Közlekedési Főiskolát, műszaki rajzolást tanult, postaforgalmi tiszti tanfolyamot végzett, és 97-ben, már rokkantnyugdíjasként, házi ápolást és gondozást tanult a Máltai Szeretetszolgálatnál.

Férjhez ment, született egy kislánya, elvált, újra férjhez ment, a második férje gépkocsivezető, mellette leérettségizett, oktatói képesítést szerzett. Volt egy garzonlakásuk a XI. kerületben, ezt elcserélték egy nagyon szép csepeli két és fél szobásra. A lány felnőtt, férjhez ment, de Zsuzsával ellentétben, és az ő legnagyobb bánatára, nem szeret dolgozni. Két férjtől három gyereke született, az unokákról Zsuzsa a mai napig gondoskodik.

Közben jöttek a betegségek. Epeműtét, méhen kívüli terhesség, nőgyógyászati műtét, idegrendszeri zavarok. 1991-ben hatféle betegség miatt százalékolták le. „Nagyon elkeseredtem, olyan méltánytalanul kicsi volt az a rokkantnyugdíj. Tizenkét éves korom óta dolgozom. Iskolába jártam, és közben hordtam egy vak bácsinak az ebédét. Szünetben a Compactnál csomagoltam. Aktív koromban mindig két munkahelyem volt.” Eladták a csepeli lakást, vettek egy házat Siófok mellett, Tabon.

Láttam a házról készült fotót: szép, nagy, gondozott épület.

De a vidéki élet Zsuzsáéknál sem vált be. A férje nem tudott elhelyezkedni. Velük éltek az unokák, nem négy, de két embernek sem elég a rokkantnyugdíj, lassanként eladogatták minden ingóságukat. Ott maradtak a majdnem üres nagy házban, egy szobába húzódtak be a gyerekekkel, a központi fűtést nem tudták használni, beállítottak egy kályhát. A máltaiak megtudták, hogyan élnek, segítették őket tüzelővel, így kerültek velük kapcsolatba. Miután elvégezte a házi betegápolás-gondozás tanfolyamot, megpróbálta ezt helyben hasznosítani, de nem volt rá fizetőképés kereslet. Eladták a házat, értékén alul. 1998 szeptemberében visszajöttek Pestre. Ismerőseik figyelmeztették őket, ne kezdjenek magánemberrel, gyakori a csalás, előfordul, hogy egy lakást többször is eladnak. Végül is bekövetkezett, amire nem lehetett előre felkészülni. Az Expresszben hirdetett a Menthon Ingatlan RT. 1998 novemberében megkötötték velük a szerződést, befizettek egymillió forintot, bár a lakásra eredetileg csak 270 ezret kellett volna, a többletre azonban 25 százalékos kamatot ígértek. Két nappal később bekapcsolta a tévét, az Ablak című műsorban épp a Menthonról volt szó, arról hogy hány embert becsaptak.

CIVIL VILÁG

A jogi eljárás folyik, Zsuzsáék érdekeit az alapítvány ügyvédje képviseli. Lakásuk azonban egyelőre nincs, méregdrága albérletük helyett Kata próbál valami előnyösebb megoldást találni.

Zsuzsát rokkantnyugdíjasként számon tartotta az alapítvány. Amikor megtudta, hogy az erzsébeti részlegben munkára van lehetőség, őszintén megörült. Nemcsak a pénz, hanem a közösség és az itt uralkodó szeretetteljes légkör miatt.

Valójában az itt elhangzott élettörténeteknek csak töredékét írtam most meg. Sokaknak adós maradtam. Andrásnak és Gábornak, Gyurinak és Juditnak. Egyszer talán majd letörleszthetem.

Befejezésül egy mondat az 1947-ben született Gábortól, aki az édesanyja halála után súlyos depresszióba esett, és akit fenyegetett a teljes anyagi csőd és a mentális leépülés:

„Nekem ez a munka magát az életet jelenti.”

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosa jelentésének összefoglalója a hajléktalanok egészségügyi ellátásáról

Gönczöl Katalin ombudsman számára figyelemfelkeltőek voltak azok a sajtóbeli híradások, amelyek 1999, illetve 2000 folyamán a hajléktalanok egészségügyi ellátásának anomáliáiról tudósítottak. Az ombudsman vizsgálatba kezdett. Kiindulópontot jelentett számára az a felmérés, melyet Molnár D. László készített, még 1999 végén, s amelyben 350 hajléktalan férfi és 1000 budapesti felnőtt egészségügyi helyzetét hasonlította össze. Ugyanígyen kiindulópont volt az a statisztika is, amelyet az Oltalom Karitatív Egyesület állított össze 16 000 regisztrált ügyfele alapján. Mindezeket figyelembe véve az ombudsman az alábbi kérdésfelvetések mentén kezdte meg – több intézményt is érintő – vizsgálatát.

Vajon az utcán élő emberek egészségi állapotát az életmódjukon kívül befolyásolja-e az egészségügyi ellátásuk abból fakadó hiánya, hogy az egészségügyi szolgáltató rendszer elutasító velük szemben? Megkapják-e a sürgősségi ellátást? Felveszik-e őket egyáltalán a kórházi osztályokra? Ha elutasítja őket az egészségügy, akkor ennek oka pusztán a tb-kártya hiányában vagy másban keresendő? Milyen segítséget kapnak a hajléktalanok és a kórházak abban az esetben, ha hiányoznak az egészségügyi ellátáshoz szükséges dokumentumok?

Az ombudsman munkáját nehezítette, hogy a hajléktalanokról felvett adatok csak közelíthetnek a valósághoz, de nem tükrözhetik azt, hiszen az adatgyűjtés több vonatkozásban is nehézségekbe ütközik. Ennek következtében az egészségügyi rendszer diszfunkcionális működése nem tárható fel maradéktalanul. A vizsgálat mindazonáltal 15, alapvető fontosságú intézményben végezte el a helyszíni felmérést és az adatgyűjtést, amelyet interjúkkal egészített ki.

A hajléktalanok egészségügyi ellátásának átfogó vizsgálata során igyekeztek a fővárosban az ellátórendszert úgy végigtekinteni, ahogyan azt a hajléktalan betegek igénybe veszik, és megkísérelték feltárni azokat a pontokat, ahol kívül rekedhetnek az egészségügy rendszerén.

Összefoglalás

1. Az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének feltételeit vizsgálva megállapítottuk: a hatályos jogszabályok a hajléktalanok számára is biztosítják, hogy egészségügyi ellátáshoz juthassanak. A társadalombiztosítási szervek és a szociális szolgáltatók hatékonyan mű-

ködni együtt az egészségügyi szolgáltatás igénybevételének feltétele, a tb-kártya pótlásában.

2. Az alapellátás vizsgálata során megállapítottuk, hogy a hajléktalanok háziorvosi ellátását Budapesten megoldották.

3. A vizsgálat során készített interjúk alapján észleltük azt, hogy heti rendszerességgel előfordul: megtagadják a mentő által szállított, és általában a KÁNY által irányított hajléktalanok kórházi felvételét. Az érintett beteg lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való joga (Alkotmány 70/D. §) sérelmének veszélyét jelenti és így alkotmányos joggal összefüggő visszásságot okoz, ha egy kórházi osztály orvosilag indokolt esetben, a szükséges feltételek fennállása esetén, a betegirányítás ellenére vonakodik felvenni a beteget. Az alkotmányos joggal kapcsolatos visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy az ÁNTSZ Fővárosi Intézetének vezetője adjon ki körlevelet a fővárosi kórházaknak. Ebben rögzítse, hogy a KÁNY betegirányítását – a szükséges feltételek fennállása esetén – az egészségügyi intézményeknek kötelező figyelembe venni.

4. Az utcán élő hajléktalanokat télen a lehűléstől és a fagyástól próbálta megóvni a fővárosi mentőszervezet vezetője azzal, hogy utasítást adott ki, mely szerint a közterületről a hajléktalanokat beleegyezésük esetén akkor is el kell vinni, ha nem látható rajtuk semmilyen sérülés, betegségük miatt nem igényelnének sürgősségi kórházi elhelyezést. Azonban az érintett tiltakozása esetén, feltéve, hogy tudata tiszta, a mentőszolgálat nem szállíthatja a hajléktalant sem egészségügyi, sem szociális ellátóhelyre. Az utcán élő emberek rengeteg olyan betegségtől szenvedhetnek – például fertőző tüdő-tbc, lábszárfekély, gyomorfekély, májszűz, idegrendszeri elváltozások –, amelyek nem minősülnek sürgősségi esetnek, ezért a beszállítás elmulasztása miatt előfordulhat, hogy hosszú ideig, vagy esetleg végérvényesen kezelés nélkül maradnak. Álláspontunk szerint ezeket a helyzeteket hatékonyabban kezelhetik a szociális szolgáltatók szakemberei, mint a mentősök. Az érintett hajléktalan emberek lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való joga (Alkotmány 70/D. §) és a szociális biztonsághoz való joga (Alkotmány 70/E. §) sérelmének veszélyét hordozza, és ezzel alkotmányos joggal összefüggő visszásságot okoz az a körülmény, hogy a mentőszolgálat a tiszta tudatú, és a beszállítás ellen tiltakozó hajléktalanokat veszélyeztető körülmények között – tehát a lehűlés veszélyének kitéve, illetve ezen túl esetleg sürgősségi ellátást nem igénylő betegségek fennállása mellett – az utcán hagyja, és feltalálási helyükről nem értesít semmilyen szociális ellátó intézményt. *Az alkotmányos joggal kapcsolatos visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy az Országos Mentőszolgálat Fővárosi Szervezetének Vezetője gondoskodjon arról, hogy a mentőszolgálat értesítsen egy dispé-*

cser-központot fenntartó és utcai szociális munkásokat foglalkoztató szociális szervezetet a tiszta tudatú, és a beszállítás ellen tiltakozó, így veszélyeztető körülmények között az utcán hagyott hajléktalan ember feltalálási helyéről.

5. Megállapítottuk, hogy a kórházak többsége nem végzi el a hozzájuk beszállított beteg fertőtlenítését. Az a körülmény, hogy a kórházak nem a 18/1998. (VI. 3.) NM rendeletben foglaltaknak megfelelően járnak el – tehát nem végzik el a fertőtlenítést a felvétel előtt, és ezért a betegeknek több órát kell utaznia, illetve várakoznia, mielőtt sor kerülhetne az orvosi ellátásra –, az érintett betegeknek a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való joga (Alkotmány 70/D. §) sérelmének esetenként a közvetlen veszélyét, és a jogbiztonság alkotmányos követelményének (Alkotmány 2 § (1) bek.) sérelmét jelenti és ezzel visszásságot okoz. Az alkotmányos joggal kapcsolatos visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy a Fővárosi Önkormányzat, mint a fővárosi kórházak fenntartója gondoskodjon arról, hogy a kórházak a rendeletben foglaltaknak megfelelően végezzék el a hozzájuk érkező betegek szükség szerinti fertőtlenítését.

6. A vizsgálat során meglátogatott egyik legnagyobb forgalmú, hajléktalanokat ellátó háziorvosi rendelőt a fertőtlenítő fürdetőivel szoros egységben az ÁNTSZ működteti. Az érintett rendelőkkel kapcsolatban azt az információt kaptuk, hogy ezek működtetését az ÁNTSZ egy éven belül másnak kívánja átadni. A vizsgálat megállapítása szerint az átszervezés után fennáll annak közvetlen veszélye, hogy a most működő rendszer felbomlik. Ez viszont az orvosi kezelés elmaradásához vezethet, és ez az érintettek lehető legmagasabb szintű testi egészséghez való alkotmányos joga (Alkotmány 70/D. §) sérelmének veszélyét jelenti. *A feltárt visszásság orvoslása és az alkotmányos jog sérelmének megelőzése érdekében kezdeményezem, hogy az országos tisztifőorvos a rendelők működtetésének átadása során gondoskodjon a szolgáltatás jelenlegi integrált rendszerének fennmaradásáról.*

7. Az ÁNTSZ a fertőtlenítő fürdők fenntartása és működtetése révén fontos szerepet játszik a hajléktalanellátásban. A vizsgálat során kapott információk szerint az ÁNTSZ a fertőtlenítő fürdők működtetésének átadását tervezi. A feladat kevésbé hatékony elvégzése, vagy a tevékenység megszüntetése esetén az itt rendszeresen fertőtlenítő készítményekkel tisztálkodó, és így a tetvességgel és más élősködőkkel szemben jelenleg védelmet élvező hajléktalanok egészségi állapota feltehetően sokkal rosszabbra fordulna. A parazitózisok veszélyének fokozott mértékben kitett emberek preventív kezelésének megszűnése a fővárosban általános fertőzésforrás kialakulásához vezethet. Megállapítottuk, hogy a fertőtlenítő fürdetés lehetőségének megszüntetése, illetve oly módon történő átadása, mely a tevékenység hatékonyságának csökkenéséhez vezet, az érintett hajléktalanok és a velük a min-

dennapi életben kapcsolatba kerülők lehető legmagasabb szintű testi egészséghez való joga (Alkotmány 70/D. §) sérelmének veszélyét hordozza magában, és ezzel visszásságot okoz. Az a körülmény, hogy a fertőtlenítéssel kapcsolatos jogszabályok nem szólnak az eltetvesedés veszélyének fokozott mértékben kitett személyek megelőző személyi fertőtlenítéséről, az érintettek lehető legmagasabb szintű testi egészséghez való jogának (Alkotmány 70/D. §) sérelmét jelenti és ezzel visszásságot okoz. *Az alkotmányos joggal kapcsolatos visszásságok orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy az Egészségügyi Miniszter módosítsa a fertőző betegségek és a járványok megelőzéséről szóló 18/1998. (VI. 3.) NM rendeletet úgy, hogy az egészségügyi kártevők által okozott egészségi ártalmak megelőzése körében az ÁNTSZ feladatai között szerepeljen az eltetvesedés veszélyének fokozott mértékben kitett személyek számára fertőtlenítő fürdők működtetése.*

8. A hajléktalan betegek fekvőbeteg ellátásának vizsgálata során találkoztunk egy diszkriminatív intézkedéssel. Az Országos Traumatológiai Intézet egyik főigazgatói körlevelében megfogalmazott utasítása szerint az intézetből elsősorban az alacsonyabb színvonalú ellátást nyújtó FSZKI és Oltalom Karitatív Egyesület tartós ápolási osztályaira kerülhetnek a hajléktalan betegek. Ez a diszkrimináció alkotmányos tilalmába (Alkotmány 70/A. § (1) bek.) ütközik, továbbá sérti az érintett betegek lehető legmagasabb szintű testi egészséghez való jogát (Alkotmány 70/D. §), és ezzel visszásságot okoz akkor, ha az említett intézményekben a rendelkezésre álló szolgáltatás a betegségük gyógyítására nem alkalmas. *A feltárt visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy az Országos Traumatológiai Intézet főigazgatója egy újabb körlevél kiadásával vonja vissza a fent említett körlevelét és más módon, például a KÁNY segítségének fokozottabb igénybevételével gondoskodjon a hajléktalan betegek krónikus osztályokra történő elhelyezéséről.*

9. A Szent János Kórház Krónikus II. Pulmonológiai Osztályán, ahol kivétel nélkül hajléktalanokat kezelnek, tehát olyan betegeket, akiknek a papírok beszerzéséhez segítségre, életvezetési tanácsokra, elhelyezéssel kapcsolatos ügyintézésre lenne szükségük, nem foglalkoztattak szociális munkást. Az a körülmény, hogy egy kivétel nélkül hajléktalanokat ápoló kórházi osztályon nem dolgozik szociális munkás, az ott ápolott betegek szociális biztonságához való jogának (Alkotmány 70/E. §) sérelmét jelenti és ezzel visszásságot okoz. *A feltárt alkotmányos joggal kapcsolatos visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy a Szent János Kórház főigazgatója építsen be a Szent János Kórház Krónikus II. Pulmonológiai Osztályának létszámába egy szociális munkás státust is.*

10. A Szent János Kórház Krónikus II. Pulmonológiai Osztályát az OEP a krónikus besorolásnak megfelelően, 1,2-es szorzóval finanszí-

rozza. Az osztály tevékenysége azonban az itt végzett rehabilitáció miatt az ápolásnál jóval komplexebb. A ténylegesen megvalósított ellátásnak nem megfelelő finanszírozás az itt kezelt betegek lehető legmagasabb szintű testi egészséghez való joga (Alkotmány 70/D. §) sérelmének közvetlen veszélyét jelenti, és ezzel visszásságot okoz. *A feltárt alkotmányos joggal kapcsolatos visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy az Országos Egészségbiztosítási Pénztár főigazgatója módosítsa a II. Pulmonológiai Osztály finanszírozását rehabilitációs besorolásra.*

11. A Szent János Kórház Krónikus II. Pulmonológiai Osztályának főorvosa szerint teljesen megoldatlan az osztályon kezelt férfiakéhoz hasonló helyzetben lévő hajléktalan nők kezelése, illetve a tumoros hajléktalanok ápolása is. Ez utóbbiak esetében azonos problémával kell megküzdeni, mint a tébécés hajléktalanoknál. A finanszírozott ápolási idő kevés, a betegek állapota pedig sokkal rosszabb, mint a hasonló betegséggel küzdő, de nem hajléktalan betegeké. A tébécés megbetegedésben szenvedő hajléktalan nők és a tumoros hajléktalan betegek helyzetének részletes feltárására ez az átfogó vizsgálat nem terjedt ki, azonban találkoztunk ezzel a problémával. *Ezért felhívom az egészségügyi miniszter figyelmét arra, hogy fontolja meg, a két betegcsoport ellátására kiterjedő vizsgálat lehetőségét.*

13. Az Oltalom Karitatív Egyesület ápolási osztályán gondozott betegek összetétele nem az ápolási osztály feladatainak és felszereltségének megfelelő. Így a finanszírozás a ténylegesen végzett munkához képest alacsony. Ez az ellátási forma 1996-ban krónikus belgyógyászati osztályként kapott működési engedélyt, ezt azonban 1997-ben tartós ápolási osztályra módosították. A tárgyi feltételek azonban nem változtak, a személyi feltételek viszont javultak. A végzett munka tükrében a tartós ápolási osztályként történő finanszírozás az itt ápolott betegek lehető legmagasabb szintű testi egészséghez való jogának (Alkotmány 70/D. §) sérelmét jelenti, és ezzel visszásságot okoz. *A feltárt alkotmányos joggal kapcsolatos visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy az Országos Egészségbiztosítási Pénztár főigazgatója rendelkezzen az Oltalom Karitatív Egyesület fenntartásában működő fekvőbeteg osztály finanszírozásának krónikus besorolására történő visszaállításáról.*

14. Megállapítottuk, hogy az FSZKI-hoz hasonló osztályok kialakításával az egyik intézmény nem megfelelő működését, vagy kifejezett diszfunkcióját más – a cél elérésére szintén alkalmasnak tűnő – intézmények létrehozásával próbálták orvosolni. Megállapítottuk, hogy a hajléktalan betegeket krónikus ellátás szükségessége esetén elsősorban a diagnosztikus háttér és a megfelelő felszereltség hiányával küszködő, számukra létrehozott szociális intézmények ápolási osztályain helyezik el. Ez a rászoruló hajléktalan betegek számára a lehető

OMBUDSMANI JELENTÉS

legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jog (Alkotmány 70/D. §) sérelmét jelenti, továbbá az Alkotmányban foglalt diszkrimináció tilalmába (Alkotmány 70/A. §) ütközik és ezzel alkotmányos joggal összefüggő visszásságot okoz. Emellett az említett intézmények hiánypótló ellátásként ápolják és gyógyítják a kórházakból idő előtt kiengedett hajléktalan betegeket. Megjegyzendő, hogy az FSZKI elégtelen tárgyi feltételek mellett is kénytelen olyan betegeket fogadni és ellátni, akiknek a kezeléséhez nem rendelkezik megfelelő felszereltséggel. Erre a rendelkezésre álló finanszírozásra fordítható összeg sem elegendő.

15. A vizsgálatban megállapítottuk, hogy az olyan hajléktalanok egészségügyi ellátás utáni elhelyezése, akik utcán már nem képesek élni, esetleg amputáltak, vagy gyógyíthatatlan kísérő betegségben szenvednek, szinte teljesen megoldatlan. Az a körülmény, hogy az ellátórendszerben a szükséglethez képest alacsony a hajléktalanoknak létesített bentlakásos ápoló-gondozó és rehabilitációs otthonok száma, és így az egészségügyi ellátást már nem igénylő, de az utcai életre, önellátásra alkalmatlan hajléktalanok tömege nem részesül a törvényben állami kötelezettségként előírt ellátásban, az érintettek szociális biztonságához való jogának (Alkotmány 70/E. §) sérelmét és a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jog (Alkotmány 70/D. §) sérelmének közvetlen veszélyét jelenti, és ezzel visszásságot okoz. *A feltárt alkotmányos joggal kapcsolatos visszásság orvoslása érdekében kezdeményezem, hogy az egészségügyi miniszter és a szociális és családügyi miniszter együttműködve vizsgálja meg: országosan milyen igény van a hajléktalanok ápoló-gondozó és rehabilitációs intézményeire, és az eredménynek megfelelően gondoskodjanak olyan megoldási módok kialakításáról, amelyek segítik az önkormányzatokat törvényben rögzített feladataik megvalósításában.*

Budapest, 2000. december 27.

Gönczöl Katalin

LÉVAI JÚLIA

Négy város közös fényben – egy aktív-visszacsatoló kutatás tanulságai

Széman Zsuzsa – Harsányi László: Szociális kvartett, Nonprofit kutatások, 2000.

Széman Zsuzsa és Harsányi László 1999-ben a beszédes című *Halak és háló*kban foglalta össze kutatásokon alapuló mondandóját arról, hogy mi jellemzi általában a kelet-közép-európai, s azon belül kiemelten a magyar jóléti modellt. Mindezt a Magyarországon működő „óriás és törpe” szervezetek (Vöröskereszt, máltaiak, egyéb alapítványok) történetiségének és működésének feltárásával világították meg enciklopédiaként is használható könyvükben. Következő, konzekvens lépésük most az volt, hogy mindezt egy másik dimenzióból nézték meg, vagyis abból a nézőpontból, hogy konkrétan hogyan működnek maguk a civil, a nonprofit szervezetek a helyi társadalmakban, s hogy mit jelent a működésük, immár intenzívebb megvilágításban. Ennek érdekében kutatásaik terepeiként négy, sok vonatkozásban tipikusnak tekinthető várost választottak ki (a kutatásokat egy bécsi alapítvány, a SOCO támogatta). Ez a választás nemcsak azt biztosította, hogy megőrizhessék a „beszédes címadás” elvét – a könyvet *Szociális kvartett* néven kell keresnünk a könyvesboltokban –, hanem azt is, hogy a négy város valóban reprezentálja a lehetséges működési szisztémákat.

A szerzők az általuk kialakított tradíciókhoz híven ugyanúgy azzal kezdik a könyvet, hogy felvillantják témájuk beágyazottságait. S ahogyan az előző könyv elején is evidens módon megkapta az olvasó a tárgyalt szervezetek történetiségének felvázolását, úgy itt sem maradhat el az érintett városok múltjának, gyökereinek bemutatása. Így természetes módon áll majd össze egy olyan kép, amelyben meglehetősen sok momentumot magyaráznak meg maguk a történeti összefüggések, meghatározottságok.

Ezek a magyarázatok sok esetben messze túlmutatnak a szociálpolitika területén, és ennek már rögtön a könyv elején ki kell derülnie – legalábbis az erre fogékonyabb olvasók számára. A dél-dunántúli *Komló* története, a nyugat-dunántúli *Sárváré* mellett, kiugró példájává válik egy sajátos jelenségnek: az a város, amelynek formálásába intenzívebben avatkozott be egy erőteljes koncepcióval a politika – ahogyan Komlóéba az erőltetett iparosítással –, annak történetében nagyobb amplitúdóval zajlanak az események. S így az olyan kritikus helyzetek, mint amilyen például a rendszerváltás volt, sokkal drámaibb változásokat idéznek benne elő, mint másutt, ahol a város formá-

RECENZIO

lódása inkább a szervezés keretei között maradhatott. Ez utóbbi jellemzi Sárvárt, ahol lényegében folyamatosnak mondható egyfajta polgáriasodás (nem kis mértékben az osztrák határ közelségének köszönhetően).

Az ország keleti térfeléből kiválasztott két város, Sátoraljaújhely és Békés, ebben az értelemben egymáshoz közel álló kategóriákat képviselnek: mindkettő eleve hátránnyal indult, és így sok szempontból ismét kárvallottja lehetett csak a politikai változásoknak.

Végül is valamilyen módon mind a négy város inkább lefelé csúszott a rendszerváltás pillanatában – Sárvár esetében is csak fékező erőt jelenthettek addigi kiegyensúlyozottságai –, s éppen ezért fontos, hogy ebben a folyamatban milyen szerepet töltenek be a civil szerveződések. (A „lecsúszás” természetesen nem univerzálisan kiterjedt folyamat. Hogy pontosan mit jelent az élet egy-egy területén, azt például egy fontos táblázat mutatja be a könyvben. Ebben a négy város egymásmellettségében jól összevethető, hogy milyen a település elérhetősége, általános gazdasági helyzete, melyek általános szociális problémái, s hogy mindezek mellett hány civil szervezet működik benne, s ezek közül melyek dolgoznak szociális területen.)

A civil szervezetek működését a szerzők három fontos szempontból vizsgálták: melyek a célcsoportjaik, kik a szolgáltatások igénybevevői és meddig terjed a szervezetek hatósugara. Ezt egészítik ki azok a kérdések, amelyek a szervezetek forrásteremtő kapcsolataira, illetve az önkormányzatokhoz és az egyéb szervezetekhez való viszonyukra vonatkoztak.

Mindenképpen az egyik kiugró tanulsága volt a vizsgálatnak, hogy előtörténetüktől függetlenül mind a négy városban a gyerekek és az idősek a két legjobban támogatott réteg. Emellett a civil szervezetek egyharmada foglalkozott az egészségkárosultakkal, a problémás családokkal és a (szegénységük miatt) támogatásra szorulókkal. A drog vagy az alkoholizmus problémája érdekes módon mindenütt hátrább sorolódik, holott a realitások szorításában a helyzet sokkal nagyobb figyelmet igényelne. Ugyanakkor a kutatás eredményei igen sok területen optimizmusra adnak okot: így például abban mindenképpen, hogy a civil szervezetek hatósugara minden esetben túlnyúlnak a település határain, vagy abban, hogy határozottan igyekeznek védeni megszerzett függetlenségüket. Emellett a civil szervezetek meglehetősen rugalmasaknak bizonyultak több területen is. S bár tudatosan ápolják az önkormányzatokkal a kapcsolatokat, legalább ugyanekkora tudatossággal különítik el a maguk feladatköreit azokétól. Szintén fontos eredményük, hogy több, prevencióra alkalmas elemet sikerült beépíteniük a tevékenységeik közé, s hogy kapcsolati tőkájüket sok esetben a forráshiányok pótlása érdekében tudták mozgósítani.

Mint a szerzők írják, a kutatás során az is nyilvánvalóvá vált, hogy a makroszint, az állam egyáltalán nem ér el a kistelepülésekig. „A minisztériumoknak, főhatóságoknak egyetlen kisvárosi, szociális te-

rületen működő civil szervezet életében sem volt semmilyen szerepe, ily módon mind a külföldi szervezetek, mind az egyházi-vallási szervezetek, az önkormányzat és azok helyi intézményei, mind pedig más, nonprofit szervezetek erőteljesebb kapcsolatot mutattak fel a szociális civil szervezetekkel” – áll a könyv összegzésében.

Ami azonban a kívülálló számára talán a legérdekesebb: a szerzők a téma feldolgozásában egyfajta aktív visszacsatolós módszert alkalmaztak. A kutatás egy fontos pontján – amikor már túl voltak az első, statisztikai gyorselemzésen és a mélyinterjúkon – olyan konferenciával kötötték össze a munkájukat, amelyen felmérhették magának a kutatásnak a hatékonyságát. A konferencián maguk az érintettek, tehát a civil szervezetek, a velük kapcsolatban álló önkormányzatok és a szociális intézmények képviselői vettek részt, ráadásul biztatóan nagy számban. Mint kiderült, a visszajelzés beépítése egy ilyen munkában, a megfelelő pillanatban kardinális jelentőségű lehet, mindkét fél – tehát a felmérők és a „felmértek” számára egyaránt. Túl azon, hogy a visszajelzés során pontosítani lehetett bizonyos besorolásbeli-statisztikai tényezőket, a konferencia tudatosított és megerősített fontos attitűdöket. A kutatás tehát több alapvető feladatot is teljesített: nem utolsósorban azt, hogy a társadalmi önismeret egy fontos elemévé is válhatott.